

ชนิด	จำนวนสายพันธุ์	ชื่อพันธุ์
4. ข้าวโพด (บือเค)	10	1 บือเคกิ 2 บือเคบอ 3 บือเคโซ 4 บือเคโพ 5 บือเคเจ้าระวา 6 บือเคเปอวิ 7 บือเคบิโซ 8 บือเคเป 9 บือเคเชอ 10 บือเคแซ
5. งา(หนีโซ)	4	1 หนีโซซู 2 หนีโซวา 3 หนีโซโซ 4 นอ (งาตำ)
6. มะระ (ชอคคา)	4	1 ชอคคาโพ 2 ชอคคาโคะ 3 ชอคคาพาทอ 4 ชอคคาโปะโหละ
7. ผักกาด (เสอะบะ)	4	1 เสอะบะเต๊ะ 2 เสอะบะกาวา 3 เสอะบะเคเจ 4 เสอะบะเจเบอร์
8. เมล็ดถั่ว (เสอเบสา)	*	* เรียกชื่อรวมกันทั้ง ถั่วแดง ถั่วเขียว ถั่วเหลือง ฯลฯ
9. ถั่ว (เบาะะบะสา)	8	1 ถั่วแปบ(เบาะะบะจือเนอ) 2 ถั่วพู(เบาะะบะเปอวิ) 3 เบาะะบะกาวา 4 เบาะะบะยาหลอ 5 เบาะะบะแลหน้า 6 เบาะะบะนาที 7 เบาะะบะโดกงอ 8 เบาะะบะลา
10. ถั่วฝักยาว(เปอะ เทาะสา)	10	1 เปอะเทาะโซ 2 เปอะเทาะกาวอ 3 เปอะเทาะลา 4 เปอะเทาะทอ 5 เปอะ เทาะเบลละ 6 เปอะเทาะกาวา 7 เปอะเทาะซู 8 เปอะเทาะเปาะอี 9 เปอะ เทาะบือโบ 10 เปอะเทาะหนอกี้
11. มัน (เหนยะ)	13	1 เหนยะวา 2 เหนยะสะเอ 3 เหนยะจันนี 4 เหนยะกกี 5 เหนยะสะกุ 6 เหนยะต่อเซ 7 เหนยะกะชอเคะละ 8 เหนยะกอบะ 9 เหนยะโคะ 10 เหนยะจินเนอ 11 เหนยะซู 12 เหนยะบอบะ 13 เหนยะเฮะ
12. มันชนิดที่มีหัวที่ ตัน (คิปซู)	1	-
13. มันลำปะหลัง	5	1 เกโบ 2 โลโบ 3 เก่งงอ 4 เก่งงอ 5 เกลา
14. ผือก (ชื่อ)	11	1 ชื่อเคะเต๊ะ 2 ชื่อโก 3 ชื่อโกะวา 4 ชื่อหย่าเปาะ 5 ชื่อทอซู 6 ชื่อกงอ 7 ชื่อโซ 8 ชื่อกาวา 9 ชื่อซู 10 ชื่อทอวา 11 ชื่อคอชอ
15. มะนอย (ชิโพเค)	2	1 ชิโพเคพะทอ 2 ชิโพเคเปอะเลอะ
16. ข้าวฟ่าง(เป)	5	1 เปซู 2 เปวา 3 เปบือ 4 เปเซปะแก 5 เปเซอะหมา
17. บวบ (เตอโก)	5	1 เตอโกเกะระ 2 เตอโกเชอ 3 เตอโกกกือ 4 เตอโกพะโคะ 5 เตอโกพะพะรี
18. บวบเหลี่ยม(เค เร)	1	
19. น้ำเต้า (ทีลูเชอ)	1	
20. ต้นหอม/ผักหอม (ตำเนอม)	5	1 ห่อวอ 2 ห่อพลี 3 ห่อพอแคะ 4 ห่อวอเซ 5 ห่อเตอเต๊ะ

ชนิด	จำนวนสายพันธุ์	ชื่อพันธุ์
21. มะเขือ (สะกอ)	10	1 สะกอสะเก๊ะ 2 สะกอกะวะ 3 สะกอสี่ 4 สะกอป้อเซอะ 5 สะกอมะติ 6 สะกอกชู 7 สะกอกฮอ 8 สะกอกว่า 9 สะกอกเซอ 10 สะกอกานาระ
22. พริก (มีสำ)	8	1 มีสำวา 2 มีสำเบลอะ 3 มีสำโพ 4 มีสำพะโตะ 5 มีสำอะ 6 มีสำอะลา 7 มีสำกว่าทอหมื่อ 8 มีสำทอโคเม
23. ลูกเดือย (เบอะ)	4	1 เบอะซาเซ 2 เบอะเบที 3 เบอะพะทอ 4 เบอะยือแม
24. ฝ้าย (แบร์)	2	1 แบร์โพ 2 แบร์พะโตะ
25. กระเจี๊ยบ (แบมจี)	1	
26. ดอกไม้ (พอ)	11	1 พอกวอ 2 พอกู 3 พอบอ 4 พอกฮอ 5 พอกิแม 6 พอกะแจะ 7 พอกะฮอแม 8 พอกะเจะ 9 พอกะ 10 พูกวอ 11 พูบอ
27. ยาสูบ (ยาซ)	1	
28. อ้อย (เก๋อที)	6	1 เก๋อทีกวอ 2 เก๋อทีชู 3 เก๋อทีบือ 4 เก๋อทีเคาะ 5 เก๋อทีโป 6 เก๋อทีเคว
29. ชุ่ย	1	
30. ข้าวเจ้า (บือ) ข้าวเหนียว (บืออี)	28	1 บือแคนวอ 2 บือวาไทยะโหละ 3 บือเกอชอแม 4 บือวาโพ 5 บือชอมี 6 บือทอโซ 7 บือบอโปะโหละ 8 บือคอง 9 บือหมื่อโพ 10 บือกิ 11 บือก งอ 12 บือหญู 13 บือปีมะแม 14 บือโหม่ปกา 15 บืออิโซ 16 บือเกะวะ 17 บือกวา 18 บือคอกแลโหละ 19 บือปูลุ 20 บือกวี 21 บือทอพลี 22 บือแควา 23 บือผือบอ 24 บือแมแควะ 25 บืออิชู 26 บืออิโซ 27 บือบือ 28 บือเจะหว่า

ส่วนชุมชนม้งบ้านป่าไผ่นั้น ก่อนปี พ.ศ. 2527 ที่กลไกตลาดและนโยบายการส่งเสริมพืชพาณิชย์ของรัฐจะแทรกเข้ามานั้น มีระบบการผลิตหลัก 3 ระบบคือ ไร่ฝิ่น ไร่ฝิ่นผสมไร่ข้าวโพด และไร่ข้าว โดยพื้นที่ที่อยู่ยอดดอยสูงชันมาก ๆ นั้นจะทำไร่ฝิ่นซ้ำ ๆ กันหลายปีโดยไม่มีการสลับพืชหลักปลูกหรือพักทิ้งพื้นที่ จะทำซ้ำกันทุกปีจนกว่าดินจะจืดและผลผลิตไม่ดีแล้วจึงย้ายไปทำในพื้นที่ใหม่(ระยะเวลาปลูกซ้ำพื้นที่เดิมขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่นั้น ๆ อยู่ระยะเวลาระหว่าง 3 -10 ปี) ส่วนพื้นที่ ๆ อยู่ต่ำลงมาจากยอดดอย ที่เป็นสันเขาจะทำไร่ฝิ่นผสมกับไร่ข้าวโพดและสลับกับการทำไร่ข้าวทุกปี

กล่าวกันว่าข้าวที่ปลูกในพื้นที่หลังปลูกฝิ่นจะให้ผลผลิตงอกงามดีมาก แม้ว่าจะมีงานวิจัยหลายชิ้นที่กล่าวถึงการทำไร่ฝิ่นของชาวม้ง ว่าเป็นการทำลายการเติบโตและการฟื้นตัวของป่าตลอดจนปัญหาการพังทลายของหน้าดิน แต่เมื่อเปรียบเทียบกับระบบการผลิตแบบพืชเชิงเดี่ยวแล้วการทำไร่ฝิ่นยังมีคุณค่าในด้านความหลากหลายของพันธุ์พืชต่าง ๆ และไม่ต้องใช้สารเคมีอีกด้วย

จากการศึกษาความหลากหลายของพันธุ์พืชอาหารต่าง ๆ ที่ปลูกในไร่ฝิ่น/ ไร่ฝิ่นผสมข้าวโพด และไร่ข้าวของชุมชนม้งป่าไผ่ในอดีตและปัจจุบัน พบว่า ระบบการผลิตแบบดั้งเดิมนั้นเป็นแหล่งรวบรวมพันธุ์อาหารพื้นบ้านของม้งไว้ได้หลากหลาย ดังตาราง

ตารางแสดงความหลากหลายของชนิดพันธุ์พืชอาหาร
ในระบบการผลิตแบบต่าง ๆ ของชุมชนม้งป่าไผ่

รูปแบบการทำเกษตร	จำนวนชนิด	จำนวนสายพันธุ์
ไร่ฝิ่น	19	33
ไร่ฝิ่นผสมข้าวโพด	22	48
ไร่ข้าวในอดีต	24	51
ไร่ข้าวในปัจจุบัน	25	52

ตารางแสดงความหลากหลายของพันธุ์พืชอาหารพื้นบ้านในไร่ข้าวของชุมชนม้งป่าไผ่

ชนิด	จำนวนสายพันธุ์	ชื่อพันธุ์
1. ข้าวเจ้า(เบิ้ล)	2	1 เบิ้ลดำ(ข้าวเจ้าขาว) 2 เบิ้ลดำย(ข้าวเจ้าแดง)
2.ข้าวเหนียว(เบิ้ลโปละ)	2	1 เบิ้ลโปละเลี้ยะ(ข้าวเหนียวขาว) 2 เบิ้ลโปละชา(ข้าวเหนียวดำ)
3. แดง (คี่)	3	1 คี่กะหญ่า(แดงกวา) 2 คี่ยั่วเต้(แดงเขียว) 3 คี่ป่า (แดงลาย)
4. ฟักทอง (โตะค่า)	1	
1. ฟักเขียว (โตะตื่อ)	1	
6. ข้าวโพดข้าวเจ้า (ป็อก กือจั่ว)	4	1 ป็อกกือจั่วดำ 2 ป็อกกือจั่วเตอะ(ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์) 3 ป็อกกือจั่วป่า 4 ป็อกกือกาหญ่า(ข้าวโพดหวาน)
7. ข้าวโพดข้าวเหนียว (ป็อกกือโปล)	3	1 ป็อกกือโปลเตอะ (ขาว) 2 ป็อกกือโปลดำ (เหลือง) 3 ป็อกกือโปลตุ้ (ดำ)

ชนิด	จำนวนสายพันธุ์	ชื่อพันธุ์
8. ถั่วฝักยาว (โตนะฉ่อ)	2	1 โตนะฉ่อจั่ว(เขียว) 2 โตนะฉ่อซ่า(ม่วง)
9. บวบ (ซิกัว)	2	1 ซิกัวะ 2 คีเอี้ยนะ (บวบงู)
10. เมล็ดถั่ว (โต)	5	1 โตปั่วชะ(ถั่วเขียว) 2 โตตุ้ (ถั่วดำ) 3 โตเลี้ยะ (ถั่วแดง) 4 โตไค (ถั่วแปะยี-เหลือง) 5 โตปั่วเหยะ
11. ผักชี (โญ๊ะฉื่อ)	2	1 โญ๊ะฉื่อไก้ (ผักชีจีน) 2 โญ๊ะฉื่อหญ่(ผักชีใบเลื่อย-ผักชีฝรั่ง)
12. ผักกาด (โญ๊ะจั่ว)	1	โญ๊ะจั่วเกีย
13. หัวผักกาด (โล่มปือ)	1	โล่มปือเตอะ
14. ผักคะน้าม้ง (โญ๊ะฉ่อ)	1	
15. ผักหมู (โญ๊ะปั่วฮูเซะ)	1	
16. พริกขี้หนู (กั่วเจ๊ะ)	1	
17. มะเขือ (หลือ)	5	1 จีหลือมะ 2 นือหลือ 3 จีเปาะเอี้ยะ 4 หลือจั่ว 5 หลือเต๊ะ
18. มันสำปะหลัง (กอดงตุ้)	2	1 กอดงตุ้เลี้ยะ 2 กอดงตุ้จั่ว
19. มันเทศ(กอลีเยะ)	2	1 กอลีเยะเตอะ 2 กอลีเยะซ่า
20. มันแกว (โตตุ้)	1	
21. เผือก (กอโบล)	2	1 กอโบล เตอะ 2 กอโบลเลี้ยะ
22. น้ำเต้า (พลั่วโตะ)	5	1 พลั่วโตะจื่อ 2 พลั่วโตะเนาะ 3 พลั่วโตะเซาะ 4 พลั่วโตะติเต 5 พลั่วโตะติจ่ง
23. ดอกทานตะวัน (ป้าโน้งกลี)	1	
24. กัญชง (นังหมา)	1	
25. มะละกอ (จีไต้ต่ง)	1	

ขณะที่คนไทยพื้นราบบ้านสันป่าตองนั้น ในอดีตก่อนปี 2500 ก่อนการสัมปทานป่า ชุมชนมีระบบการเกษตรที่หลากหลายทั้งการทำไร่แบบ Short Cultivation - Short fallow คือทำไร่ข้าว 1-2 ปีในที่เดิมแล้วพักทิ้งไว้ 3-4 ปี จึงหมุนกลับมาทำที่เดิม การทำสวน ยาสูบ หอมแดง กระเทียม ถั่ว

เหลืองและทำนา ซึ่งพืชที่ปลูกในระบบการผลิตแบบดั้งเดิมนั้นส่วนใหญ่เป็นพันธุ์พืชพื้นเมืองที่สืบทอดต่อกันมาโดยเฉพาะในไร่ข้าวและนา มีพันธุ์ข้าวพื้นเมืองหลากหลายพันธุ์

1) พันธุ์ข้าวในไร่ ได้แก่ ข้าวแพร่ดอ ข้าวชีว ข้าวแดงน้ำหมาก ข้าวเงี้ยวพอน ข้าวเปื่อย ข้าวกำ ข้าวเหลืองดอ ข้าวดอเฟื่อยไฮ ข้าวพางหางม้า ข้าวขาวควาย ข้าวผาเหล็ก ข้าวเม็ดแจ้น ในไร่ข้าวนั้นจะปลูกพืชอาหารต่าง ๆ ร่วมกับข้าวด้วย ได้แก่ แดง (แดงลาย แดงกวา) ถั่ว งา ข้าว พ่าง ผักกาด ถั่วพู ผือก มัน พริก ข้าวโพด ฟักทอง ฟักแก้ว ฟักเขียว ฟักหม่น

2) พันธุ์ข้าวในนา ได้แก่ ข้าวขาวหมวยหนอง ข้าวลายดอ ข้าวผาแดง ข้าวเจ้าเมือง แต่ในปัจจุบันรูปแบบการผลิตเปลี่ยนแปลงไปพื้นที่ทำข้าวไร่แบบในอดีต ถูกจำกัดพื้นที่โดยการประกาศเป็นเขตป่าสงวนและอุทยานแห่งชาติสุเทพ - ปุย และนโยบายการส่งเสริมการปลูกพืชพาณิชย์ของทางราชการ ทำให้ปัจจุบันพันธุ์พืชพื้นเมืองต่าง ๆ สูญหายไปและถูกทดแทนด้วยพันธุ์พืชใหม่ ๆ เพียง 2-3 ชนิดเท่านั้นโดยการส่งเสริมให้ปลูกถั่วเหลือง และข้าวพันธุ์ใหม่ ๆ ได้แก่ ถั่วเหลือง สจ. 4,5 และพันธุ์เชียงใหม่ 60 ข้าวพันธุ์สันป่าตอง กข. 6 ,10 และข้าวหอมมะลิ

จะเห็นว่า หากพิจารณาถึงระบบการผลิตในด้านการรักษาความหลากหลายทางชีวภาพ เราพบว่า ระบบผลิตแบบดั้งเดิมซึ่งเป็นระบบเกษตรแบบเคลื่อนย้ายนั้นเป็นระบบที่สืบทอดรักษาพันธุ์พืชที่เป็นอาหารพื้นบ้านของชุมชนที่มีความหลากหลายทั้งชนิดและสายพันธุ์

ปัจจัยที่เอื้อให้มีการดำรงรักษาระบบผลิตดั้งเดิมของชุมชนไว้ในพื้นที่บ้านแม่ลานคำและมังป่าไผ่ คือ ความต้องการด้านอาหารพื้นบ้าน พืชที่เป็นอาหารดั้งเดิมของชุมชนมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างจากพืชอาหารทั่วไปที่ไม่สามารถหาซื้อได้จากที่ใดหากไม่ทำการผลิตเอง นอกจากนี้พืชอาหารในระบบเกษตรดั้งเดิมบางชนิดยังเป็นพืชที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ตามความเชื่อของชุมชนอีกด้วย เช่น งา(หนึ่โซ/นอ)ของชาวปกาเกอญอจะนำมาทำเป็นอาหารที่เรียกว่า “โหมโตหลิ” ที่ใช้ในการมัดมือเรียกขวัญในพิธีกรรมต่าง ๆ น้ำเต้า(พลั่วโต๊ะ)ของชาวม้ง ที่ชาวม้งที่จะแต่งงานแยกเรือนใหม่ต้องไปเลือกผลน้ำเต้า(ชนิดเล็ก)มาทำพิธีเพื่อให้ผี(ขวัญ)ของตนเองมาอยู่ในผลน้ำเต้านั้น และต้องทำพิธีไหว้ผีทุกปีและเมื่อมีลูกเกิดใหม่ เป็นต้น

นอกจากนี้ ระบบผลิตดั้งเดิมอย่างไร้หมุ่นเวียนของปากเกอญอยังช่วยสร้างความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ที่พักทิ้งไว้นั้นเป็นแหล่งสมุนไพรและไม่ใช้สอยของชุมชนอีกด้วย

ขณะที่ชุมชนคนไทยพื้นราบบ้านสันป่าตองนั้น ข้าวพันธุ์ใหม่ได้เข้ามาแทนที่ข้าวหรืออาหารพื้นบ้าน ซึ่งมีปัจจัยด้านความต้องการทางเศรษฐกิจเป็นแรงผลักดัน พืชพันธุ์ใหม่และระบบการผลิตแบบใหม่อย่างสวนถั่วเหลืองได้รับการส่งเสริมเพื่อการขายแทนการบริโภคในครอบครัว นอกจากนี้พื้นที่ที่เคยทำไร่ข้าวยังถูกประกาศเป็นเขตป่าสงวนและเขตอุทยานแห่งชาติ ทำให้ไม่สามารถเข้าทำประโยชน์ได้ ข้อจำกัดด้านจำนวนพื้นที่จึงเป็นอีกปัจจัยที่ทำให้มีการปรับเปลี่ยนระบบผลิตเป็นการทำนาและสวนถั่วเหลืองในพื้นที่เดียวกันที่เป็นระบบเกษตรแบบคงที่ ระบบเกษตรดังกล่าวนี้เองก็มีเงื่อนไขข้อจำกัดในการใช้พื้นที่ซ้ำกันทุกปีจึงต้องไถปุ๋ย ยากำจัดวัชพืช ทั้งพันธุ์พืชดั้งเดิมก็ไม่

สามารถปลูกได้ในระบบพื้นที่ถาวร พืชพันธุ์ใหม่จึงเข้ามาแทนที่และทำให้เกิดการทำลายความหลากหลายทางชีวภาพไปในที่สุด เช่นเดียวกับชุมชนมังป้าไผ่ที่ถูกระบบเกษตรพาณิชย์ เช่น กะหล่ำปลี ไม้ผลและพืชผักเมืองหนาวอย่างบ๊วย พลับ ท้อ สาลี่ ฯลฯ ที่เข้ามาทดแทนระบบไร่ฝิ่น ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญของการใช้สารเคมีในพื้นที่สูงอีกด้วย

องค์ความรู้ในการรักษาความหลากหลายทางพันธุกรรมพืชอาหารพื้นบ้าน

แม้ว่าระบบการผลิตที่แตกต่างกันจะส่งผลต่อการรักษาความหลากหลายของพันธุกรรมพืชอาหารในแปลงเกษตรดังที่ได้กล่าวแล้วนั้น ชุมชนดั้งเดิมอย่างชนเผ่าปกากะญอและชุมชนมังป้ายังสามารถรักษาความหลากหลายของพันธุ์พืชอาหารพื้นบ้านของชนเผ่าไว้ได้จำนวนมาก หากเปรียบเทียบกับชุมชนคนเมืองพื้นราบ ซึ่งปัจจุบันเมล็ดพันธุ์ที่ใช้ในการผลิตถูกทดแทนด้วยพันธุ์พืชใหม่ที่ต้องลงทุนซื้อทุกปี ทั้งพันธุ์ข้าวและถั่วเหลือง

ศักยภาพที่แตกต่างกันนั้นมีปัจจัยหลายด้านที่มีผลโดยตรงและโดยอ้อม ทั้งปัจจัยภายนอก ด้านนโยบายและระบบพาณิชย์ที่เข้ามา ปัจจัยภายในเองที่สำคัญ คือ ระบบความเชื่อ และองค์ความรู้ของชุมชนในการปรับตัวประยุกต์ระหว่างสิ่งใหม่กับของเก่าก็มีผลต่อการรักษาความหลากหลายของพันธุ์พืชไว้ได้เช่นกัน

องค์ความรู้ในการจัดการความหลากหลายของเมล็ดพันธุ์อาหารพื้นบ้าน

คนเผ่าปกากะญอเล่าว่า ในอดีตปกากะญอมีสายพันธุ์ข้าวมากกว่า 200 สายพันธุ์ แต่ปัจจุบัน ชุมชนปกากะญอบ้านแม่ลานคำสามารถดำรงรักษาพันธุ์ข้าวไว้ได้รวม 28 สายพันธุ์ และพันธุ์พืชอาหารพื้นเมืองได้ถึง 29 ชนิด 167 สายพันธุ์ การสืบทอดรักษาพันธุ์พืชดั้งเดิมนั้นนอกจากระบบการผลิตแบบไร่หมุนเวียนที่คอยเก็บรักษาพันธุ์พืชต่าง ๆ ไว้แล้ว การสืบทอดองค์ความรู้ในการจัดการเมล็ดพันธุ์ซึ่งมีแม่บ้านเป็นผู้ทำหน้าที่สืบทอด ถ่ายทอดและปฏิบัติต่อ ๆ กันมาก็เป็นปัจจัยสำคัญของการรักษาความหลากหลายของพันธุ์พืชอาหารเหล่านี้ไว้

กล่าวกันว่า “นาเป็นของผู้ชาย ไร่เป็นของผู้หญิง” ชาวปกากะญอ แบ่งบทบาทระหว่างชายหญิงด้วยความรู้ ความสามารถ และกำลังแรงงานเป็นหลัก ดังที่ พระดี(ลุง)ด้าแยะ กล่าวว่า “การทำนาต้องใช้แรงมากในการไถและปลูกข้าวเพียงอย่างเดียว ส่วนการทำไร่ต้องปลูกพืชต่าง ๆ มากมาย มีรายละเอียดในการปลูกว่าจะปลูกอะไรตรงไหนบ้าง ผู้หญิงละเอียดกว่า การเก็บพันธุ์คัดเลือกพันธุ์มีรายละเอียดมากมายที่ผู้ชายไม่รู้ เพราะพืชแต่ละอย่างมีหลายพันธุ์หลายแบบ เราจำไม่ได้ ผู้หญิงจะเรียนจากแม่ และสืบทอดเอาเชื้อเมล็ดมาจากครอบครัว ซึ่งเมล็ดพันธุ์จะเก็บไว้ในครัวที่ผู้หญิงเท่านั้นที่รู้ดีกว่าผู้ชาย”

พันธุ์พืชที่หลากหลายในระบบไร่หมุนเวียนนั้นมีความแตกต่างกันแต่ก็อยู่ร่วมกันในระบบ ดังนั้นการทำไร่จำเป็นต้องเรียนรู้เข้าใจถึงธรรมชาติของพื้นที่และธรรมชาติของเมล็ดพันธุ์แต่ละชนิด

เป็นอย่างดี ซึ่งความเข้าใจดังกล่าวได้ผ่านการเรียนรู้และยกระดับเป็นองค์ความรู้ที่สืบทอดต่อกันมา องค์ความรู้ที่สำคัญในการจัดการเมล็ดพันธุ์ของผู้หญิงปกาเกอญอ จึงผสมผสานกันระหว่างการคัดเลือก การเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์ที่จะปลูก รวมทั้งในการนำไปปลูกก็ต้องมีองค์ความรู้ในการจัดระบบการปลูกพืชตามชนิดของดินในไร่ และการแบ่งชนิดของเมล็ดพันธุ์ตามลักษณะการปลูกอีกด้วย

การคัดเลือกและการเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์พืช

ห้องครัวของชาวปกาเกอญอ นอกจากจะเป็นห้องทำอาหารแล้วยังเป็นห้องเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์ และเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ อีกด้วย พวกเขาออกแบบห้องครัวอย่างชาญฉลาดทำให้พื้นที่ใช้สอยที่จำกัดมากด้วยคุณสมบัติและสอดคล้องกับวิถีชีวิตในเวลาเดียวกัน พื้นเตาไฟเป็นกระเบสังกะสีปูด้วยดินและซีเมนต์ ซึ่งฝังไว้ในร่องพื้นซีเมนต์ที่ตีเท่ากับขนาดของกระเบ หินก้อนใหญ่สามเส้าคือเตาชั้นดีสำหรับรองรับภาชนะหุงต้มและมีช่องว่างสำหรับเสียบไม้พิน เหนือเตาไฟขึ้นไปมีชั้นไม้ไผ่ถูกตีเป็นหิ้งซีเมนต์ 2-3 ชั้น หิ้งชั้นบนสุดที่อยู่ห่างเตามากจะเป็นที่เก็บอุปกรณ์เครื่องมือต่าง ๆ ที่สานขึ้นจากหวายและไม้ไผ่ เช่น เสือ ตะกร้า เสียมไม้ กระตัง ถ้วยไฟจากเตาจะคอยรมให้เครื่องมือเหล่านี้แห้ง ชื่นเงาดำ ปลอดภัยจากมอดแมลงที่กัดกินเนื้อไม้ได้เป็นอย่างดี

ถัดลงมาชั้นที่สองใช้วางตะกร้า เครื่องสานที่เพิ่งสานเสร็จใหม่ๆ และตะกร้าใส่เสื้อผ้าที่ห่อเมล็ดพันธุ์พืชต่าง ๆ ที่เป็นเชื้อพันธุ์ที่จะปลูกในไร่ ในสวน

ส่วนชั้นที่อยู่ใกล้เตาไฟจะวางสิ่งที่ต้องการความร้อนมาก จึงเป็นที่เก็บรักษาอาหารสด อาหารที่จะต้องปรุงในมือถัดไป ได้แก่ ตากแห้งเนื้อ ตากแห้งข้าวเปลือกที่จะตำในวันรุ่ง ถั่วเน่าเกลือ พริกแห้ง รวมทั้งวางเครื่องครัวต่าง ๆ ที่จะหยิบฉวยได้โดยง่าย

เมล็ดพันธุ์บางอย่างจะผูกห้อยไว้ตามเสาของหิ้งเตา และบางอย่างเสียบไว้ตามช่องหลังคาในครัว เมล็ดพันธุ์พืชแต่ละชนิดต้องการความร้อน ความชื้นที่แตกต่างกัน ความร้อนจากเตาไฟจะช่วยควบคุมความชื้นที่พอเหมาะกับพืชชนิดต่าง ๆ ส่วนควันไฟก็จะคอยรม-อบเพื่อป้องกันมอดแมลง หนู และเชื้อรา การวางการเก็บรักษาไว้ในบริเวณที่แตกต่างกันเป็นความรู้ของผู้หญิงที่ต้องเข้าใจธรรมชาติของพืชนั้น ๆ และสั่งสมถ่ายทอดกันมา

ความหลากหลายของเมล็ดพันธุ์อาหารในแต่ละครอบครัวยังเกิดจากการขอแบ่งปันหรือแลกเปลี่ยนกันระหว่างคนในชุมชนและต่างชุมชนอีกด้วย เราพบว่าเมล็ดพันธุ์พืชหลายชนิดที่ได้สายพันธุ์มาจากมัง เช่น ปือเคแซ (ข้าวโพดม่วง) ฯลฯ นอกจากนี้เมล็ดพันธุ์บางชนิดยังมีที่มาจากการพบโดยบังเอิญ เช่น พันธุ์ข้าวชนิดหนึ่งที่เล่ากันว่ามีคนไปใต้ไถป่ามากิน พอเช็ดที่คอไถก็มีเมล็ดข้าวอยู่ที่คอไถ จึงลองเอามาปลูกและเรียกพันธุ์ดังกล่าวว่า “ข้าวไถป่า” (ปือซอมมี)

การเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์พืช ผู้หญิงปกาเกอญอหรือแม่บ้านนั้นมีความสำคัญมาก เพราะเมล็ดพันธุ์ต่าง ๆ ผู้หญิงจะเป็นคนเก็บรักษา ส่วนผู้ชายนั้นจะไม่ค่อยพิถีพิถันกับเรื่องเหล่านี้ ทำให้

ปฏิบัติสืบทอดกันมาจนกลายเป็นหน้าที่ของผู้หญิง ผู้หญิงปากเกอญอจึงมีความรู้เรื่องเมล็ดพันธุ์พืชต่าง ๆ เป็นอย่างดี การขอแบ่งปันหรือแลกเปลี่ยนกันระหว่างคนในชุมชนและต่างชุมชนก็เกิดขึ้นได้ หากแต่มีความเชื่อเกี่ยวกับขวัญ(จิตวิญญาณ) โฉลกหรือธาตุระหว่างเมล็ดพันธุ์กับมนุษย์ และระหว่างเมล็ดพันธุ์กับผืนดิน(ระบบนิเวศน์โดยรวมในพื้นที่นั้น) จะทำหน้าที่กลั่นกรองหรือเป็นระบบการคุ้มกันเมล็ดพันธุ์ดั้งเดิมของชุมชนได้เอง กล่าวคือ ชาวบ้านเชื่อว่าผู้ที่ถูกธาตุ ถูกโฉลกกับเมล็ดพันธุ์นั้นเท่านั้นจึงจะสามารถเพาะพันธุ์ขยายพันธุ์พืชนั้นให้เติบโตงอกงามและได้ผลดี เพราะเมล็ดพันธุ์ทุกเมล็ดมีขวัญ ผู้ที่รักษาเมล็ดพันธุ์นั้นไว้จะไม่นำเมล็ดพันธุ์ไปมอบให้ใครเองโดยเด็ดขาด เว้นแต่จะมีผู้มาขอเองที่บ้านและเจ้าของ(แม่บ้าน)จะเป็นผู้ตัดสินใจว่าจะมอบให้หรือไม่ โดยจะมอบเมล็ดพันธุ์ให้ผู้อื่นได้ไม่เกิน 3 ชนิดเท่านั้น

นอกจากนี้มีปัจจัยเงื่อนไขต่าง ๆ อีกมากมายที่เกี่ยวข้องต่อการดำรงอยู่ของเมล็ดพันธุ์พืชดั้งเดิมในชุมชน ได้แก่ ระบบนิเวศน์วิทยาของพื้นที่ปลูก ทั้งเรื่องสภาพอากาศ สภาพดิน สภาพป่า และการประกอบพิธีกรรมในการทำไร่ทำนา ตลอดจนเงื่อนไขภายนอก เช่น นโยบายรัฐในการประกาศเขตป่าอนุรักษ์ และมาตรการจำกัดพื้นที่ทำกิน การลดระยะเวลาการพักพื้นที่ดินและการเข้ามาส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ ล้วนมีผลต่อสภาพพื้นที่และการสูญหายไปของเมล็ดพันธุ์ดั้งเดิมหลายชนิด

ตารางแสดงการคัดเลือกและเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์พืชอาหารพื้นบ้าน (บ้านแม่ลานคำ)

ชนิด	การคัดเลือกพันธุ์และการเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์
1.แตง (ดี)	เลือกผลใหญ่ ทั้งไว้จนผลแก่จัด ผลแก่กินเนื้อแล้วเก็บเมล็ดไว้ ใส่กระดัง ตากแห้งบนหลังคา แห้งแล้วห่อผ้าผูกไว้เหนือเตาไฟในห้องครัว
2.ฟักทอง (หลือเค)	ผลที่ใหญ่และงามดี นุ่มเหนียวร่อย เก็บเมล็ดตากแห้ง (3-4ผล) แห้งแล้วห่อผ้าผูกหรือใส่ตะกร้าผิงไว้เหนือเตาไฟในห้องครัว ปลูกหลุมละ 3 เมล็ด ได้ผลหลุมละประมาณ 10 กว่าผล
3.ฟัก (หลือสำ)	ผลที่ใหญ่และงามดี กินเนื้อแล้ว เก็บเมล็ดตากแห้ง (3-4ผล) แห้งแล้วห่อผ้าผูกหรือใส่ตะกร้าผิงไว้เหนือเตาไฟในห้องครัว ปลูกหลุมละ 3 เมล็ด ได้ผลหลุมละประมาณ 20 กว่าผล
4.ข้าวโพด (บือเคสำ)	ฝักที่กลิ่นหอม เหนียว เมล็ดใหญ่ เมื่อเมล็ดแก่จัดเปลือกแห้งแล้วมัดเป็นพวงบางชนิดต้องเอาเปลือกออก แขนงไว้ใกล้เตาไฟมากที่สุด เพราะแมลงชอบกิน
5.งา (หนี่โซ)	ปล่อยต้นงาม ๆ ให้แห้งแล้วเก็บเมล็ดแห้ง หรือตัดทั้งข้อสดมาตากแห้ง เก็บเมล็ดที่แห้งแล้วใส่ห่อผ้าผิงไว้เหนือเตาไฟในห้องครัว

ชนิด	การคัดเลือกพันธุ์และการเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์
6. มะระ (ซอคำ)	เก็บเมล็ดตากแห้ง แห้งแล้วห่อผ้าผูกหรือวางผิงไว้เหนือเตาไฟในห้องครัว ได้ผลหลุมละประมาณ 40-50 ผล
7. ผักกาด (เสอะปะ)	ปล่อยต้นงาม ๆ ให้แห้ง 4-5 ต้นแล้วเก็บเมล็ดไว้
8. เมล็ดถั่ว(เสอะเบล่า)	เก็บเมล็ดไว้ในถุงผ้ามัดปากถุงให้แน่น วางไว้บนหิ้งเตาไฟ
9. ถั่ว (เบาะปะล่า)	เลือกที่มีเมล็ดใหญ่ ทิ้งไว้ให้แห้งจัด ตากแห้งแล้วห่อผ้าไว้หรือใส่ตะกร้า ผิงไว้บนหิ้งเหนือเตาไฟในครัว
10. ถั่วฝักยาว (เปอะเกาะล่า)	เลือกที่มีเมล็ดใหญ่ ทิ้งไว้ให้แห้งจัด ตากแห้งแล้วห่อผ้าไว้หรือใส่ตะกร้า ผิงไว้บนหิ้งเหนือเตาไฟในครัว
11. มัน (แห่นยะ)	เลือกหัวที่ใหญ่ที่สุด(หัวแม่) เก็บไว้ในกระท่อมที่ไร่ หรือในยุ้งฉางข้าวที่อากาศ ไม่อับชื้น ถ่ายเทสะดวก
12. มันชนิดที่มีหัวที่ตัน (คิปุซุ)	เลือกหัวที่ใหญ่ที่สุด(หัวแม่) เก็บไว้ในกระท่อมที่ไร่ หรือในยุ้งฉางข้าว
13. มันสำปะหลัง	เลือกหัวที่ใหญ่ที่สุด(หัวแม่) เก็บไว้ในกระท่อมที่ไร่ หรือในยุ้งฉางข้าว
14. เผือก (ซื่อ)	ส่วนที่เป็นหัว(ไข่เส้)เก็บไว้ผิงในดินตอ หรือผ่าหัวเป็นชิ้นๆ แล้วคลุกขี้เถ้า เก็บ ไว้ที่ยุ้งฉางข้าว ที่อากาศ ไม่อับชื้น ถ่ายเทสะดวก
15. มะนอย (ซิโพเต)	เลือกผลโตเมล็ดสีแดง แกะเมล็ดตากแห้งแล้วห่อผ้าผิงไฟไว้เหนือเตาไฟในครัว
16. ข้าวฟ่าง(เป)	เลือกต้นที่สมบูรณ์แข็งแรง ตัดข้อที่เมล็ดแก่แล้ว เสียบไว้ตามหลังคาในห้องครัว
17. บวบ (เต๋อโก)	เลือกผลที่ใหญ่-ยาว ปล่อยให้แก่ ตากแดดให้แห้งทั้งผล แขวนไว้ตามเสาหิ้งไฟในครัว เมื่อถึงเวลาปลูกเจาะรูเขย่าให้เมล็ดที่แห้งแล้ว หลุดออกมา
18. บวบเหลี่ยม(เตเร)	เลือกผลที่ใหญ่-ยาว ปล่อยให้แก่ ตากแดดให้แห้งทั้งผล แขวนไว้ตามเสาหิ้งไฟในครัว เมื่อถึงเวลาปลูกเจาะรูเขย่า ให้เมล็ดที่แห้งแล้วหลุดออกมา
19. น้ำเต้า (ทีลูเซอ)	เลือกผลที่ใหญ่ สมบูรณ์ดี ปล่อยให้แก่/แห้ง หรือเลือกผลสุกมาเก็บไว้ในครัวจน แห้งแล้วจึงผ่าเอาเมล็ดออกมาห่อผ้าผิงไฟไว้เหนือเตาไฟในครัว
20. ต้นหอม/ผักเครื่อง เทศ(ตำเนอมู)	เลือกต้นที่ใหญ่สมบูรณ์ เก็บช่อดอกไว้ ห่อผ้าไว้ใส่ตะกร้าวางไว้เหนือหิ้งไฟใน ครัว ต้องให้อุณหภูมิวันไฟอยู่เสมอ อย่างน้อยวันละ 1-2 ครั้ง
21. มะเขือ (สะกอ)	ลูกที่แก่จัดแล้ว ใช้ดอก(ไม้ฝัดผ้าเส้นบาง)เสียบกลางลูกห้อยไว้ตามเสาหิ้งไฟใน ห้องครัว
22. พริก (มีล่า)	เม็ดที่แก่จัดแล้ว ใช้ดอก(ไม้ฝัดผ้าเส้นบาง)เสียบกลางเม็ดห้อยไว้ตามเสาหิ้งไฟ ในห้องครัว

ชนิด	การคัดเลือกพันธุ์และการเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์
23. ลูกเคียบ (เบอะ)	เมื่อเมล็ดแก่จัดแล้ว ตัดลำต้นไปตากแห้ง แกะเอาเมล็ดห่อผ้าไว้ ใส่ตะกร้าวางผิงไว้บนหิ้งเหนือเตาไฟ
24. ฝ้าย (แบร์)	เมื่อเมล็ดแก่จนแตกออกเป็นฝ้ายสีขาว เก็บส่วนที่เป็นเมล็ดห่อผ้าไว้ใส่ตะกร้าวางบนหิ้งไฟในครัว
25. กระเจี๊ยบ(แบมจี)	ปล่อยให้แห้งแล้วเก็บเมล็ดแห้ง หรือตัดทั้งข้อสดมาตากแห้ง เก็บเมล็ดที่แห้งแล้วใส่ห่อผ้าผิงไว้เหนือเตาไฟในห้องครัว
26. ดอกไม้(พอ)	เลือกต้นที่สูงแข็งแรง ตากแห้ง ใส่กระบอกไม้ไผ่ย่างไฟจนแห้ง แล้วห่อผ้าไว้ใส่ตะกร้าวางบนหิ้งไฟในครัว
27. ยาสูบ (ยาซู)	รอให้ลำต้นแห้งใส่กระบอกไม้ไผ่ย่างไฟจนแห้ง แล้วห่อผ้าไว้ใส่ตะกร้าวางบนหิ้งไฟในครัว
28. อ้อย (เก่อที)	ตัดยอดที่แข็งแรงสมบูรณ์ เอายอดเสียบในดินที่มีน้ำชุ่ม
29. ชูย	เลือกพวงที่แห้งยาว ห่อผ้าไว้ใส่ตะกร้าวางบนหิ้งไฟในครัว

ตารางแสดงตัวอย่างการคัดพันธุ์และการเก็บเมล็ดพันธุ์ข้าว (บ้านแม่ลานคำ)

ลำดับ	พันธุ์ข้าว	ผลผลิต		การคัดเลือกพันธุ์/การเก็บเมล็ดพันธุ์
		ข้าวเชื้อ	ผลผลิต	
1.	บือโซ ข้าวเหนียวคอย	1 ปี๊บ	15-30 ปี๊บ	เลือกเมล็ดที่ยาว ๆ -ใส่กระสอบ/ก่วยไว้ในบ้านหรือหลองข้าว(4 เดือน)
2.	บือเกอชอแม	1 ปี๊บ	15-30 ปี๊บ	เลือกแต่เมล็ดยาวๆที่มีสีดำไม่เอา -ใส่กระสอบ/ก่วยไว้ในบ้านหรือหลองข้าว(4เดือน)
3.	บือกาวา	1 ปี๊บ	15-30 ปี๊บ	เลือกแต่เมล็ดยาว ๆ ที่ดำไม่เอา -ใส่กระสอบ/ก่วยไว้ในบ้านหรือหลองข้าว(4 เดือน)
4.	บือบอ (ข้าวไร่)	1 ปี๊บ	15-30 ปี๊บ	เลือกแต่เมล็ดขาว ๆ ยาว ๆ ที่ดำลิบไม่เอา -ใส่กระสอบ/ก่วยไว้ในบ้านหรือหลองข้าว(4 เดือน)
5.	บือชอมี	1 ปี๊บ	30-40 ปี๊บ	เลือกแต่เมล็ดเมล็ดที่ยาว ๆ ใส่กระสอบ/ก่วยไว้ในบ้านหรือหลองข้าว ประมาณ 6 เดือน
6.	บือแค	1 ปี๊บ	15-30 ปี๊บ	เลือกเมล็ดที่ยาว ๆ - ใส่กระสอบไว้ในบ้าน ประมาณ 4 เดือน
7.	บือปิะแม	1 ปี๊บ	15-30 ปี๊บ	เลือกเอาเมล็ดที่ยาว ๆ -ใส่กระสอบ/ก่วยไว้ในบ้านหรือหลองข้าว ประมาณ 4 เดือน
8.	บือกิพะโตะ	1 ปี๊บ	15-30 ปี๊บ	เลือกเอาเมล็ดที่ยาว ๆ

				-ใส่กระสอบหรือก่าย ไว้ในบ้านหรือหลองข้าว 4 เดือน
9.	บือก	1 ปี	15-30 ปี	เลือกเอาเมล็ดที่ยาว ๆ -ใส่กระสอบหรือก่ายไว้ในบ้านหรือหลองข้าว 4 เดือน
10.	บือกวอ	1 ปี	15-30 ปี	เลือกเอาเมล็ดที่แดง ๆ -ใส่กระสอบหรือก่ายไว้ในบ้านหรือหลองข้าว 4 เดือน
11.	บือบอ	1 ปี	15-30 ปี	เลือกเอาเมล็ดที่สีเข้ม ๆ แดง ๆ ยาว ๆ -ใส่กระสอบหรือก่ายไว้ในบ้านหรือหลองข้าว 4 เดือน

ส่วนชุมชนม้งบ้านป่าไผ่มีการเก็บเมล็ดพันธุ์ไว้ในห้องครัวเช่นกัน ความรู้ในการเก็บรักษา คัดเลือกพันธุ์พืชอาหารพื้นบ้านของม้งมีการสืบทอดต่อกันมา โดยการทำไร่ข้าวสลับกับพื้นที่ปลูก ผัก แม้ว่าหลายครอบครัวได้ปรับระบบการผลิตเป็นการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ไร่กะหล่ำปลี ผัก สลัดแก้ว สาลี่ ท้อ ลูกพลับ ฯลฯ ทำให้ชุมชนม้งยังคงรักษามลิตพันธุ์อาหารท้องถิ่นของชุมชนไว้ได้ ถึง 25 ชนิด 52 สายพันธุ์ ดังตาราง

ตารางแสดงการคัดเลือกและการเก็บเมล็ดพันธุ์พืชอาหารพื้นบ้าน (บ้านม้งป่าไผ่)

ชนิด	การคัดเลือกและการเก็บเมล็ดพันธุ์
<u>1. ข้าวเจ้า(เบิ้ล)</u> 1 เบิ้ลดำ(ข้าวเจ้าขาว) 2 เบิ้ลฉ่าย(ข้าวเจ้าแดง)	เลือกพันธุ์ที่ทนฝน ทนแล้ง อร่อย รวงใหญ่และยาว ต้องเป็นสายพันธุ์แท้ ดั้งเดิม ตากเมล็ดกลางแดดดีประมาณ 3 วัน เก็บใส่กระสอบ วางไว้ในที่อากาศ ถ่ายเท ไม่อับชื้น
<u>2.ข้าวเหนียว(เบิ้ลโปละ)</u> 1 เบิ้ลโปละเลี้ยะ(ข้าวเหนียวขาว) 2 เบิ้ลโปละชา(ข้าวเหนียวดำ)	เลือกพันธุ์ที่ทนฝน ทนแล้ง อร่อย รวงใหญ่และยาว ต้องเป็นสายพันธุ์แท้ ดั้งเดิม ตากเมล็ดกลางแดดดีประมาณ 3 วัน เก็บใส่กระสอบ วางไว้ในที่อากาศ ถ่ายเท ไม่อับชื้น
<u>3. แตง (ดี)</u> 1 ดีกะหญ้า(แตงกวา) 2 ดียั่วเต้(แตงเขียว) 3 ดีป่า (แตงลาย)	ผลแก่ผ่าซีกกินเนื้อแล้วเก็บเมล็ดไว้ครึ่งซีกที่เหลืออีกครึ่งซีกไม่เอาเมล็ด (เชื่อ ว่าถ้าเก็บทั้งลูกจะกลายพันธุ์) - ใส่กระดังฝังไว้เหนือเตาไฟในห้องครัว
<u>4. ฟักทอง (โตะดำ)</u>	ผลแก่ผ่าซีกกินเนื้อแล้วเก็บเมล็ดไว้ครึ่งซีกที่เหลืออีกครึ่งซีกไม่เอาเมล็ด (เชื่อ ว่าถ้าเก็บทั้งลูกจะกลายพันธุ์) - ใส่กระดังฝังไว้เหนือเตาไฟในห้องครัว
<u>5. ฟักเขียว (โตะต้อ)</u>	ผลแก่ผ่าซีกกินเนื้อแล้วเก็บเมล็ดไว้ครึ่งซีกที่เหลืออีกครึ่งซีกไม่เอาเมล็ด (เชื่อ ว่าถ้าเก็บทั้งลูกจะกลายพันธุ์) - ใส่กระดังฝังไว้เหนือเตาไฟในห้องครัว

ชนิด	การคัดเลือกและการเก็บเมล็ดพันธุ์
<u>6. ข้าวโพดข้าวเจ้า (ปอกกือจั่ว)</u> 1 ปอกกือจั่วดำ 2 ปอกกือจั่วเตอะ(ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์) 3 ปอกกือจั่วป่า 4 ปอกกือกาหญา(ข้าวโพดหวาน)	เลือกฝักที่เรียงเมล็ดสวย เมล็ดใหญ่ หวานอร่อย เก็บฝักทั้งเปลือกมัดรวมกันเป็นพวงแขวนไว้เหนือเตาไฟในครัว เวลาจะนำมาปลูกให้แกะเมล็ดออกแช่น้ำ เมล็ดที่ถูกแมลงกินหรือเน่าเสียจะ ลอยน้ำขึ้นมา เลือกเฉพาะเมล็ดที่จมน้ำไปปลูก
<u>7. ข้าวโพดข้าวเหนียว(ปอกกือโบล)</u> 1 ปอกกือโบลเตอะ (ขาว) 2 ปอกกือโบลดำ (เหลือง) 3 ปอกกือโบลตุ้ (ดำ)	เลือกฝักที่เรียงเมล็ดสวย เมล็ดใหญ่ หวานอร่อย เก็บฝักทั้งเปลือกมัดรวมกันเป็นพวงแขวนไว้เหนือเตาไฟในครัว เวลาจะนำมาปลูกให้แกะเมล็ดออกแช่น้ำ เมล็ดที่ถูกแมลงกินหรือเน่าเสียจะ ลอยน้ำขึ้นมา เลือกเฉพาะเมล็ดที่จมน้ำไปปลูก
<u>8. ถั่วฝักยาว (โตนะฉ่อ)</u> 1 โตนะฉ่อจั่ว(เขียว) 2 โตนะฉ่อข้า(ม่วง)	เลือกฝักที่เมล็ดแก่เต็มที่ ฝักใหญ่ เอามาตากบนไฟ (ลนให้แห้ง) ให้โดนควัน ไฟ เมื่อถึงฤดูค่อยแกะเมล็ดมาปลูก
<u>9. บวบ (ชิกัว)</u> 1 ชิกัวะ 2 ดีเอี้ยนะ (บวบงู)	เลือกลูกใหญ่ เก็บมาตากแห้ง ถึงฤดูกาลค่อยแกะนำมาเมล็ดมาปลูก
<u>10. เมล็ดถั่ว (โต)</u> 1 โตปั๊วะ(ถั่วเขียว) 2 โตตุ้ (ถั่วดำ) 3 โตเลี้ยะ (ถั่วแดง) 4 โตไต (ถั่วแปะ ยี่-เหลือง) 5 โตปั๊วะเหยะ	เก็บฝักใหญ่ ลนไฟ เก็บไว้จนฤดูเพาะปลูก ถั่วเขียวใช้เมล็ดคลุกซีดำเก็บไว้
<u>11. ฝักชี่ (ไญ๊ะฉื่อ)</u> 1 ไญ๊ะฉื่อไก้ (ฝักชี่จีน) 2 ไญ๊ะฉื่อหญ่(ฝักชี่ใบเลื่อย-ฝักชี่ฝรั่ง)	นำเมล็ดพันธุ์จากต้นที่สมบูรณ์ไม่เป็นโรค เลือกเมล็ดโต ตากแดดให้แห้งแล้ว เก็บใส่ถุงไว้
<u>12. ฝักกาด (ไญ๊ะจั่ว)</u> 1 ไญ๊ะจั่วก้ายี้	นำเมล็ดพันธุ์จากต้นที่สมบูรณ์ไม่เป็นโรค เลือกเมล็ดโต ตากแดดให้แห้งแล้ว เก็บใส่ถุงไว้
<u>13. หัวฝักกาด (โล่มปือ)</u> 1 โล่มปือเตอะ	นำเมล็ดพันธุ์จากต้นที่สมบูรณ์ไม่เป็นโรค เลือกเมล็ดโต ตากแดดให้แห้งแล้ว เก็บใส่ถุงไว้
<u>14. ฝักคะน้ามัง (ไญ๊ะฉ่อ)</u>	นำเมล็ดพันธุ์จากต้นที่สมบูรณ์ไม่เป็นโรค เลือกเมล็ดโต ตากแดดให้แห้งแล้ว เก็บใส่ถุงไว้
<u>15. ฝักหมู (ไญ๊ะปั๋วอะ)</u>	นำเมล็ดพันธุ์จากต้นที่สมบูรณ์ไม่เป็นโรค เลือกเมล็ดโต ตากแดดให้แห้งแล้ว เก็บใส่ถุงไว้
<u>16. พริกขี้หนู (กัวเจาะ)</u>	คัดเลือกเม็ดพริกที่สมบูรณ์ แก่เต็มที่ ตากให้แห้ง แกะเมล็ดเมื่อถึงฤดูเพาะ ปลูก
<u>17. มะเขือ (หลื่อ)</u> 1 จีหลือมะ 2 นือหลือ 3 จีเปาะเอี้ยะ 4 หลือจั่ว 5 หลือเตาะ	เก็บลูกใหญ่ สีสด แก่เต็มที่ ผ่าเป็นซีก แล้วเอาลนไฟให้แห้ง บดนำเมล็ด ออก

18. มันสำปะหลัง (ก๋อคงคู้) 1 ก๋อคงคู้เลี้ยะ 2 ก๋อคงคู้จ๊ะ	เมื่อถึงฤดูเพาะปลูกใบจะร่วงหมด เลือกกิ่งขนาดใหญ่ สมบูรณ์ มีตามาก
19. มันเทศ(ก๋อเลี้ยะ) 1 ก๋อเลี้ยะเตอะ 2 ก๋อเลี้ยะซำ	เลือกเถาที่สมบูรณ์ไม่หงิกงอ ไม่เป็นโรค เมื่อขุดหัวมากินปล่อยให้เถาปักดินไว้ ถึงฤดูกาลจึงเลือกกิ่งที่สมบูรณ์ไปปลูก
20. มันแกว (โต๋ตุ๋)	เก็บฝักที่มีเมล็ดโต เก็บตากแดดฝักจะแตกเอง แล้วนำเมล็ดมาเก็บไว้
21. ผือก (กอลโปล) 1 กอลโปล เตอะ 2 กอลโปลเลี้ยะ	เลือกเฉพาะหัวใหญ่เก็บไปกิน หัวเล็ก ๆ ฝังดินไว้ ประมาณเดือน พ.ค.เมื่อฝนตกแล้วไปขุดมาแยกหัวสำหรับปลูกต่อไป
22. น้ำเต้า (พลั่วโตะ) 1 พลั่วโตะจ้อ 2 พลั่วโตะเนาะ 3 พลั่วโตะเซาะ 4 พลั่วโตะติเต้ 5 พลั่วโตะติะจ่ง	ผลแก่ผ่าซีกกินเนื้อแล้วเก็บเมล็ดไว้ครึ่งซีกที่เหลืออีกครึ่งซีกไม่เอาเมล็ด (เชื่อว่าถ้าเก็บทั้งลูกจะกลายพันธุ์) - ใส่กระดังฝังไว้เหนือเตาไฟในห้องครัว
23. ดอกทานตะวัน (ป้าโน่งกลี)	เก็บดอกแก่ที่มีเมล็ดตรงกลาง ผูกห้อยไว้เหนือเตาไฟ
24. กัญชง (นังหมา)	เวลาปล่อยให้แห้งจะมีตัวผู้ตัวเมีย ตัวผู้จะมีเมล็ดให้นำเมล็ดของตัวเมียมาคลุกขี้เถ้าเก็บไว้
25. มะละกอ (จื๋โต๋ต่ง)	เก็บลูกใหญ่ สมบูรณ์ ผ่าซีกเอาซีกหนึ่งเก็บเมล็ดไว้ อีกซีกหนึ่งทิ้ง (เชื่อว่าถ้าเก็บไว้ทั้งลูกจะกลายพันธุ์)

ที่มา : องค์ความรู้ในการจำแนกดินในไร่เพื่อการปลูกพืชที่เหมาะสม (วาราลักษณ์ 2541 : 28)

นอกจากความรู้ในธรรมชาติของเมล็ดพันธุ์แล้ว ผู้หญิงยังมีความรู้ในการเข้าใจลักษณะของธรรมชาติในไร่ที่สอดคล้องต่อการปลูกพืชเหล่านั้นให้ได้ผลดีอีกด้วย พันธุ์พืชมีความหลากหลายและชอบลักษณะทางธรรมชาติที่แตกต่างกัน ลักษณะของดินเป็นปัจจัยหนึ่งที่ต้องเรียนรู้ถึงความเหมาะสมกับพืชที่ปลูก ความรู้ในการจำแนกลักษณะของดินให้เหมาะสมกับพืชที่ปลูก ได้แก่

- 1) ไร่เบลละ หมายถึง ดินจอมปลวก เป็นดินที่เป็นจอมปลวกเก่า จะมีลักษณะหนุนขึ้นเป็นกองโต ๆ เจ้าของไร่ก็จะเก็บเศษไม้เศษหญ้าไปเผาที่ห่อไร่เบลละ ดินประเภทนี้เหมาะแก่การปลูกข้าวดอก (เบอะนาที เบอะเปอะเลอะ เบอะพะทอ เบอะเยื่อแม) มันเทศและพริก
- 2) ไร่ลอลคู้ หมายถึง ดินบริเวณที่ต่อไม้ถูกเผาลงลึกถึงรากจนบริเวณนี้เป็นหลุม ดินจะเป็นสีแดงอมชมพู ซึ่งดินลักษณะนี้เหมาะกับข้าวหรือเผือก
- 3) ไร่จื้อย หมายถึง ดินที่มีการเผาเศษไม้ กิ่งไม้ต่าง ๆ ซึ่งช่วงที่มีการรับไร่(แผ้วถางไร่) จะเก็บเศษไม้กิ่งไม้มากองไว้แล้วเผาอีกครั้งหนึ่ง ที่ดินนี้เหมาะแก่การปลูกพริก มะเขือ
- 4) ไร่ซอเซว หมายถึง ดินที่เปียกเป็นเม็ดๆ เมื่อเราเหยียบมันดินจะจมลงไป ลักษณะดินมีไพร่ซากอากาศอยู่ในดิน ดินลักษณะนี้ไม่เหมาะแก่การปลูกพืชใด ๆ ถ้าปลูกข้าวจะ

งอกงามในระยะแรกเมื่อต้นข้าวเติบโตได้ประมาณครึ่งฟุตก็จะเปลี่ยนสีเป็นสีเหลืองแล้วจะชางแห้งไม่สวยงามต่อไป

- 5) ห่อไขเหลือบอบเบะกลี หมายถึง ดินที่ผสมก้อนหินกรวด ทราย ซึ่งไม่เหมาะแก่การเพาะปลูกใดๆ แต่เพื่อให้ที่ดินต้องสูญเสียเปล่านั้นจะลงข้าวไว้ แม้ต้นข้าวก็จะไม่งอกงามมากนัก
- 6) ห่อไขชู หมายถึง ดินดำ ดินลักษณะนี้จะอยู่บริเวณรอบๆ ริมห้วย ดินชนิดนี้เหมาะแก่การปลูกพืชทุกชนิด แต่โดยส่วนใหญ่แล้วจะปลูกพืชจำพวก พริก มะเขือ ข้าวโพด ผักชี ห่อวอ เสือเกลื้อ มะเขือมีน
- 7) ห่อไขที่นรี หมายถึง ดินที่อยู่ติดกับลำห้วย เหมาะสำหรับการปลูกอ้อย

องค์ความรู้ในการแบ่งพันธุ์พืชในไร่มุขเวียนตามลักษณะการปลูก (วาราลักษณ์ :2541 : 29)

1. พืชที่ปลูกริมรั้ว ได้แก่ พักทอง พักเขี้ยว มัน น้ำเต้า เป็นพืชที่เลื้อยเกี่ยวพันตามไม้ จึงปลูกไว้ริมรั้วเพื่อไม่ให้เลื้อยพันอยู่ในไร่อื่นจะทำให้ยุ่งยากในตอนเก็บเกี่ยวข้าว

2. พืชที่ใช้เมล็ดพันธุ์ผสมกับเมล็ดพันธุ์ข้าวแล้วหยอดในหลุมพร้อมกัน ได้แก่ แตง ถั่วชนิดต่าง ๆ ชีโพเต (มะนอย) ซึ่งเป็นพืชที่เลื้อยตามดินจึงไม่พันเกี่ยวต้นไม้มาก่อนให้เกิดความยุ่งยากในตอนเกี่ยวข้าว โดยเฉพาะแตงจะช่วยบรรเทาความหิวกระหายในขณะที่เกี่ยวได้ด้วย

3. พืชที่ใช้เสียบเมล็ดพันธุ์ดอกไม้ในรูที่เจาะไว้ตรงตามเสียม เป็นเมล็ดพันธุ์ดอกไม้สีแดงสีเหลือง (พองอ พอบอ) ในขณะที่เสียมถูกกระทุ้งแทงหลุม เมล็ดพันธุ์ก็จะปลิวร่วงลงดิน ดอกไม้ก็จะงอกงามในยามที่เกี่ยวพืชผล เป็นการแต่งแต้มสีสันให้กับไร่ ทำให้สบายใจในยามทำงานในไร่

4. พืชที่ปลูกห่าง ๆ กันในไร่ ได้แก่ พริกข้าวฟ่าง เป็ฌอโปล้ เป็เสอแบร์ แบร์(ฝ้าย) ข้าวโพด เมอะ (ข้าวดอก) จะปลูกห่างกันเพราะพืชจำพวกนี้เป็นพืชที่ขึ้นง่าย ถ้าปลูกติดกันจะแย่งอาหารกันทำให้ไม่แข็งแรง และไม่สมดุล

5. พืชที่ปลูกโดยใช้เมล็ดหวานบริเวณใกล้ต้นไม้หรือเศษไม้ที่ถูกเผา หรือบริเวณใกล้จอมปลวกเก่า ได้แก่ มะเขือ พริก ผักกาด ห่อวอ นอร์ ยาสูบ หน่อไช เพราะพืชจำพวกนี้จะงอกงามดีในดินที่มีชี้นี้เข้ามาก ๆ

6. พืชที่ปลูกให้เลื้อยพันตามต้นไม้ที่แห้งตายในไร่ ได้แก่ เต๋อโกะสา บอบะสา บอบะเปอวิ ต้นไม้ที่แห้งตายในไร่ ก็จะปล่อยให้ทิ้งไว้เพื่อให้พืชพันธุ์ไม้เลื้อยที่ชอบเลื้อยขึ้นตามไม้แห้งหรือที่เรียกว่า “เส้เคอร์” โดยจะหวานเมล็ดพันธุ์เหล่านี้ไว้รอบ ๆ เส้เคอร์

ป่าชุมชน : แหล่งความหลากหลายของอาหาร พืชสมุนไพร และไม้ใช้สอย

การใช้ประโยชน์จากป่าของชุมชนที่อาศัยใกล้ชิดพึ่งพาป่าเป็นไปในลักษณะของการรักษาคุณภาพของระบบนิเวศ ซึ่งมีระบบความเชื่อ จารีตประเพณีและจิตสำนึกเป็นพื้นฐาน โดยเฉพาะกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในภาคเหนือตอนบน ที่มีความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นเจ้าของธรรมชาติ คอยควบคุมการใช้ประโยชน์จากป่าของคน เช่น ชาวปกากะญอที่เชื่อเรื่องผีป่าและมีป่าความเชื่อกำหนดไว้ในบริเวณพื้นที่ป่าลักษณะต่าง ๆ ส่วนชาวม้งมีป่าดงแซงที่เชื่อว่ามีต้นไม้ใหญ่ที่เป็นที่อาศัยของผีป่า ฯลฯ

อุดมการณ์ “ป่าชุมชน” ได้รับการศึกษาและเรียกชื่อจากประสบการณ์ ความรู้ และศักยภาพของชุมชนที่อยู่ใกล้ชิดป่าที่มีแนวทางการจัดการป่าในหลายรูปแบบผสมผสานกันตามเงื่อนไขวิถีชีวิต ความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรมและสถานการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น

งานวิจัยจำนวนมากได้ข้อสรุปตรงกันว่า แม้ว่าคำว่า “ป่าชุมชน” จะเป็นคำใหม่ที่เกิดขึ้นในช่วง 10 กว่าปีที่ผ่านมา แต่ก็หาใช่ความหมายใหม่ไม่ เพราะระบบการจัดการทรัพยากรท้องถิ่นทั่วโลกก็มี “ระบบทรัพยากรส่วนรวมของชุมชน” (Communal Property Resources) ตั้งแต่มานาน ซึ่งในภาคเหนือก็มีระบบสิทธิหน้าหมู (กิงกร 2543:45)

ระบบความสัมพันธ์ของชุมชนกับป่า จึงมีฐานของจิตสำนึกเชิงศีลธรรมและความเป็นส่วนรวมเป็นสิ่งที่ควบคุม กำหนดแนวทางการใช้ประโยชน์จากป่ามายาวนานนับแต่อดีต อย่างไรก็ตามความสัมพันธ์ดังกล่าวมิได้หยุดนิ่งเหมือนเดิมแต่มีการปรับเปลี่ยนตามเงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นแก่ชุมชน

ยศ สันตสมบัติ 2542 ได้จำแนกรูปแบบการจัดการป่าชุมชนออกเป็น 3 รูปแบบ คือ

- 1) รูปแบบการจัดการตามจารีตประเพณี เป็นการนำเอาอุดมการณ์ ความเชื่อ และวิถีคิดตามประเพณีมาใช้เป็นแนวทางในการกำหนดกฎเกณฑ์ที่ใช้ในการจัดการทรัพยากรและที่ดินของหมู่บ้าน เช่น ความเชื่อในเรื่องผีและการยึดมั่นในวิถีคิดว่าด้วยสิทธิชุมชน สิทธิการใช้และสิทธิตามธรรมชาติ เป็นต้น มีการประกอบพิธีกรรมและการผลิตซ้ำอุดมการณ์ที่ผสมผสานไปกับวิถีชีวิต ระบบการผลิต และการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืน
- 2) รูปแบบการจัดการแบบประยุกต์ ในพื้นที่บางแห่งที่สิทธิชุมชนไม่ได้รับการยอมรับหรือถูกละเมิดจบบ้าง เช่น มีความขัดแย้งและการแย่งชิงทรัพยากรจากภายนอกสูง หรือพื้นที่ที่มีพลังกดดันต่อป่าค่อนข้างมาก เช่น มีการลักลอบตัดไม้หรือในพื้นที่ที่ป่าเริ่มเสื่อมสภาพชาวบ้านอาจนำเอารูปแบบและวิธีการจัดการแบบอื่นมาประยุกต์ใช้ร่วมกับการจัดการตามจารีตประเพณี เช่น นิมนต์พระสงฆ์มาทำพิธีบวชต้นไม้ เป็นต้น ในบางพื้นที่อาจนำเอารูปแบบการจัดการแบบเป็นทางการมาประยุกต์ใช้ เช่น มีการประชุม

ปรึกษาหารือและร่างระเบียบข้อบังคับในการใช้พื้นที่ป่าเป็นลายลักษณ์อักษรโดยอาจให้องค์กรที่เป็นทางการ เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน และสภาตำบลให้การรับรอง เป็นต้น

- 3) รูปแบบการจัดการที่เป็นขบวนการต่อรองทางการเมือง ในบริบทของการแย่งชิงทรัพยากร โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างชุมชนกับรัฐและนายทุน บางครั้งรูปแบบของการจัดการทรัพยากรถูกปรับเปลี่ยนให้กลายมาเป็นขบวนการต่อสู้เพื่อพิทักษ์สิทธิของชุมชนและต่อต้านนโยบายของรัฐ เช่น การต่อสู้กับสัมปทานไม้ การประกาศเขตอุทยาน เป็นต้น โดยมีการจัดกิจกรรมรวมกลุ่มเพื่อสร้างแผนงานในการจัดการทรัพยากรของชุมชนโดยชุมชนเอง เพื่อสร้างอำนาจการต่อรองทางการเมือง

การจัดการป่าในรูปแบบต่าง ๆ เป็นการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าให้เกิดความสมดุลและความยั่งยืน ที่มีการสะสมประสบการณ์ การเรียนรู้และการปรับตัว จนกลายเป็นระบบความรู้ ความเชื่อ และแบบแผนการใช้ประโยชน์จากป่า และการดูแลจัดการป่าของชุมชน

ในชุมชนปกากะญอแม่ลานคำ ระบบความรู้ดังกล่าวแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนในแบบแผนการจัดการป่าตามระบบความเชื่อ ได้แก่

ปก่า ตะเดโตะ เป็นป่าที่อยู่ในช่องเขา ถือกันว่าเป็นทางเดินของผี ห้ามถากถางตัดไม้เพื่อทำเป็นที่ทำกิน แต่ไม่ห้ามในการหาอาหาร, สมุนไพร

ปก่า เต หมือ เบอ เป็นป่าที่ขึ้นบนเนินลักษณะคล้ายหลังเต่า มีสายน้ำไหลล้อมหรือล้อมรอบมีลักษณะคล้ายเขียดแลวกกไข่ ถือว่ามีผีแรง จึงห้ามใช้ประโยชน์ในพื้นที่ดังกล่าวใด ๆ ทั้งสิ้น

ปก่าเซมอญ เป็นป่าน้ำซับมีต้นไม้ใหญ่ และมีน้ำขังในบริเวณนั้นตลอดปี ซึ่งจะไหลลงสู่ลำห้วยถือว่าเป็นที่อยู่ของผีน้ำ ห้ามกินน้ำในบริเวณนี้

ปก่า ทิหน้า จวะคี หรือ ปาขุนห้วย เชื่อว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์สถิตย์อยู่ ห้ามการตัดฟันและใช้ประโยชน์

ปก่าปูที่เป่ถ่อ เป็นป่าที่มีน้ำผุด เชื่อกันว่าผีน้ำดุมาก ห้ามรบกวนเด็ดขาด

ปก่าที่เป่ถ่อ เป็นป่าที่มีน้ำซึมออกมาเป็นบริเวณกว้าง มีน้ำไหลตลอดปี เชื่อว่าเป็นที่อยู่ของผีน้ำสามารถใช้ประโยชน์ได้ในบริเวณที่ห่างออกจากน้ำซับ 9 - 10 เมตร เป็นอย่างน้อย

นอกจากนี้การจัดการป่าตามความรู้เกี่ยวกับลักษณะทางนิเวศและพรรณพืชในป่าประเภทต่าง ๆ ของชาวปกากะญอบ้านแม่ลานคำ ได้แก่

กะเหนือหมือ เป็นประเภทป่าดงดิบ ซึ่งอยู่สูงสุด มีความอุดมสมบูรณ์สูง เป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร พื้นที่ป่าประเภทนี้ชุมชนจะกำหนดเป็นพื้นที่ห้ามตัดไม้ ห้ามล่าสัตว์ และห้ามแผ้วถางทำไร่

โดยเด็ดขาด ปัจจุบันแบบแผนการจัดการป่าแบบประยุกต์ของชุมชนกำหนดพื้นที่นี้เป็นประเภท “ป่าอนุรักษ์” ซึ่งพื้นที่ที่เป็นป่าตามความเชื่อข้างต้นส่วนใหญ่จะอยู่ในขอบเขตของพื้นที่ป่าประเภทนี้

กะเห่นอพา เป็นป่าเบญจพรรณที่อยู่ต่ำลงมาจากป่าดงดิบ และมีความหลากหลายทางชีวภาพทั้งของพรรณพืชและสัตว์ ป่าประเภทนี้จะเป็นแหล่งอาหารและยาของชุมชน ซึ่งชุมชนกำหนดเรียกใหม่เป็นประเภท “ป่ายังชีพ” ซึ่งการเก็บหาอาหารและสมุนไพรของชุมชนถูกควบคุมโดยองค์ความรู้ ความเชื่อ และแบบแผนที่เป็นกฎระเบียบใหม่ที่สร้างขึ้นโดยชุมชน

แพะไซ มีลักษณะเป็นป่าแพะ ป่าไผ่ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีพืชพันธุ์ไม้ที่มีความจำเป็นในการใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน เช่น หล้าเทอ หล้านิ เซล้า (เต็ง รัง ก่อ) หว้าบอ (ไม้ไผ่ข้าวหลาม) และไผ่ประเภทต่าง ๆ ขึ้นหนาแน่น พื้นที่ดังกล่าวจึงถูกกำหนดเป็นป่าใช้สอยและพื้นที่สำหรับถางไร่ อันเป็นแหล่งไม้ใช้สอยที่สำคัญของชุมชน

นอกจากนี้ ยังมีการประยุกต์ความเชื่อดั้งเดิมผสมผสานกับแบบแผนการจัดการป่าชุมชนที่ได้รับการส่งเสริมจากองค์กรพัฒนาเอกชน โดยแบ่งประเภทและขอบเขตของป่าออกเป็นป่าอนุรักษ์ ป่ายังชีพ ป่าใช้สอย มีการจัดทำแผนที่แสดงขอบเขตการจัดการป่าและออกกฎระเบียบโดยชุมชนเองในการใช้ประโยชน์และควบคุมการทำลายป่า รวมทั้งมีแผนการดูแลรักษาป่าร่วมกับชุมชนใกล้เคียงโดยรวมกันตั้งเป็น “เครือข่ายชุมชนรักษาป่าลุ่มน้ำขาน” มีแผนกิจกรรมด้านการรักษาป่า ได้แก่ การบวชป่า การจัดตั้งกองทุนชุมชนรักษาป่า(โดยการระดมเงินจากสมาชิกแต่ละครัวเรือนคนละ 1 บาทต่อเดือน) การทำแนวป้องกันไฟป่ารอบป่าชุมชน การตรวจป่า และดับไฟป่า เป็นต้น

ชุมชนม้งป่าไผ่ก็มีความเชื่อในเรื่องผีป่าที่คุ้มครองรักษาป่า เช่น ป่าดงเซ่งที่มีต้นไม้ใหญ่เป็นที่อาศัยของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ปกป้องคุ้มครองทรัพยากรและลูกหลาน บริเวณป่าขุนห้วยหรือป่าดงดิบจะเป็นที่หวงห้ามไม่ให้เข้าไป หากเข้าไปจะเจ็บป่วยต้องทำพิธีขอขมาเลี้ยงผี บริเวณป่าที่มีแหล่งน้ำ มีห้วยหนอง ห้ามไม่ให้ตัดต้นไม้ ถางไร่ทำสวน เชื่อกันว่ามีผีป่าผีน้ำอาศัยอยู่ ซึ่งในอดีตจะมีหมอผีที่เรียกกันว่า“จิเน้ง” เป็นผู้ทำพิธีกรรมไหว้ผีเลี้ยงผีหรือเป็นผู้ติดต่อสื่อกลางระหว่างชุมชนกับผี

ปัจจุบัน ชุมชนม้งป่าไผ่ร่วมกับเครือข่ายชุมชนรักษาป่าลุ่มน้ำขานจัดทำแผนการจัดการป่าชุมชน ซึ่งมีการจัดทำแผนที่การแบ่งขอบเขตป่าชุมชนออกเป็นป่าอนุรักษ์และป่าใช้สอย มีการออกกฎระเบียบของชุมชนและมีกิจกรรมการรักษาป่าเช่นเดียวกับบ้านแม่ลานคำ

แบบแผนการจัดการป่าตามความเชื่อ ตามลักษณะทางนิเวศ ตามการใช้ประโยชน์ รวมทั้งแผนการจัดการป่าในลักษณะประยุกต์ดังกล่าวเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงรักษาความหลากหลายทางชีวภาพในป่าชุมชน แม้ว่าชุมชนที่อาศัยพึ่งพาป่าจะมีการใช้ประโยชน์จากป่าในหลายด้าน แต่การศึกษากลับพบว่าการใช้ประโยชน์ของชุมชนเป็นไปในลักษณะการพึ่งพาอาศัยอย่างมีสมดุลและสามารถดำรงรักษาความหลากหลายทางชีวภาพ นอกจากนี้ลักษณะการใช้ประโยชน์ตามองค์ความ

รู้ท้องถิ่นและความเชื่อยังเอื้อต่อการเพิ่ม-สร้างความหลากหลายทางชีวภาพในป่าชุมชนอีกด้วย การศึกษาชั้นนี้จึงได้พยายามศึกษารวบรวมความหลากหลายของอาหารธรรมชาติ พืชสมุนไพร และไม้ใช้สอยในป่าชุมชน ตลอดจนองค์ความรู้และความเชื่อในการใช้ประโยชน์ในด้านอาหาร ยาและการใช้สอยของชุมชน ที่เป็นสิ่งควบคุมให้เกิดความสมดุลของนิเวศมากกว่าการทำลาย

ตารางแสดงปฏิทินอาหารจากป่าชุมชน บ้านแม่ลานคำ

ชนิด	ชื่อพันธุ์	ช่วงเวลาเก็บผลผลิต											
		ต่อเล	ทีแพะ	ทีตุ	ลา เซอ	เคญา	ลานุย	ลา เกาะ	ลาตุ	ซิมมื่อ	ซิง่า	ลานอ	ลา ปลือ
เห็ด (กือ) 25 ชนิด	1.กือบีนาวะ												
	2. กือลาแมะ												
	3. กือวา												
	4. กือเนอุมู												
	5. กือนาคี												
	6. กือทอพลี												
	7. กือเสโค												
	8. กือโปทุพละ												
	9. กือเมที												
	10. กือแจวะ												
	11. กือเบลอะ												
	12. กือแบกลี												
	13. กือลือแมะ												
	14. กือแสวะละ												
	15. กือซอเลโซะ												
	16. กือลาเทอ												
	17. กือเสยอ												
	18. กือซุยวะ												
	19. กือล๊ะ												
	20. กือจี่												
	21. กือเตพอ												
	22. กือจู่วา												
	23. กือโมซอ												
	24. กือแยะหน้า												
	25. กือจเก๊ะ												
หน่อไม้ (เบาะ) 5 ชนิด	1. เบาะวาปรอ												
	2. เบาะวากือ												
	3. เบาะวามิ												
	4. เบาะวาซึ												
	5. เบาะวาเกล๊ะ												
ผัก 23 ชนิด	1.ห่อเตอะเคาะมิ												
	2.ตะบู่เค												
	3.โพซุยเคาะ												
	4.เสอกอเจาะตะ (มะเขือป่า)												

ชนิด	ชื่อพันธุ์	ช่วงเวลาเก็บผลผลิต											
		เต๋อเล	ทีแพะ	ทีกุ	ลา เซอ	เต๋ญา	ลานุย	ลา เคะ	ลากู	ซิหมือ	ซิฉ่า	ลานอ	ลา ปลือ
	5.เตะกะล่า (ลันฟ้า)												
	6.เพะปแก												
	7.ห่อคูโประ (ใบบัวบก)												
	8.จานอชวีเต๊ะ (ผักกาดดอง)												
	9.หน่อหวาย												
	10.เพะกอเต๊ะ												
	11.ผักกูด												
	12.เสก้อเคะ												
	13.หญ่าโพชเต๊ะ												
	14.ปู่เต๊ะ												
	15.ซ้อลู่(บอน)												
	16.คำชะแอไซ												
	17.เบอะชะพริเต๊ะ												
	18.ล่าเลว้อเต๊ะ												
	19.เพะทออาพอ												
	20.พะอะดอ												
	21.จอป่าทึราเดอ												
	22.แอลอพอ												
	23.แซ่วพอ												
ผลไม้ ป่า 4 ชนิด	1. ลำไยป่า												
	2. สะพริล่า (มะม่วงป่า)												
	3. สะบี่จือ (มะไฟป่า)												
	4. มะม่วงป่า												
สัตว์ป่า 21 ชนิด	1. ไก่ป่า												
	2. เก้ง												
	3. หมูป่า												
	4. เห็น												
	5. หนู												
	6. ลิ่น (นางอาย)												
	7. อ้น, คูน												
	8. เค้า												
	9. แตน												

ชนิด	ชื่อพันธุ์	ช่วงเวลาเก็บผลผลิต											
		เตอเล	ทีแพะ	ทีตุ	ลา เชอ	เตญา	ลานุย	ลา เคาะ	ลา กุ	ชีหมื่อ	ชีฉ่า	ลานอ	ลา ปลือ
	10. บ้าง												
	11. เถาะฉี												
	12. กระด่าย												
	13. พลี												
	14. เม่น												
	15. ประเภทนก												
	16. ปลา												
	17. ปู												
	18. กบ, เขียด												
	19. ฮวก												
	20. ปลาไหล												
	21. กุ้ง												

ความเชื่อและวิธีการหาอาหารจากป่า

ปกากะญอจะมีความเชื่อที่เป็นข้อห้ามต่าง ๆ ที่สะท้อนถึงการหาอาหารจากป่าอย่างคำนึงถึง ความสมดุลของสภาพทางนิเวศ การเคารพต่อธรรมชาติ จะเห็นว่า ความเชื่อหลายประการที่ เปรียบเหมือนกุศโลบายในการควบคุมการใช้ประโยชน์ของคนไม่ให้เกิดการทำลายหรือใช้ประโยชน์ แบบดักตวง เช่น

- การห้ามล่าสัตว์ป่าในฤดูผสมพันธุ์ - วางไข่ - ตั้งท้อง - เลี้ยงลูกอ่อน เชื่อว่า ถ้าเราใช้อาวุธ ใดๆทำการล่าสัตว์ในช่วงนั้นจะทำให้าวุธนั้นใช้งานไม่ได้อีก และเชื่อว่าจะทำให้ลูกหลาน เกิดมาไม่สมบูรณ์และแม่ผู้ให้กำเนิดเสียชีวิต เช่น จะไม่ล่าไก่ป่าในเดือนลาเชอ (ฤดูฟักไข่) ห้ามล่ากิ้งใน ช่วงเดือนที่กิ้งตั้งท้อง(ซึ่งตรงกับช่วงฤดูแล้ง การใช้อาวุธจะทำให้เกิดประกาย ไฟและเกิดไฟไหม้ป่าได้) ห้ามล่าหมูป่าในเดือนทีแพะ-ลาเชอ ช่วงออกลูกและระหว่างเลี้ยง ลูกอ่อนเดือนเตญา-ลานุย ในช่วงเดือนลาเชอจะไม่การล่านกทุกชนิด รวมถึงไม่มีการตัด ไม้มาสร้างบ้านด้วย เพราะนกจะต้องทำรังบนต้นไม้ การตัดไม้จะทำให้ไข่นกเสียหาย ใน เดือนลานุย ปูบางชนิดจะวางไข่ ซึ่งถ้าจับได้จะปล่อยไป ฯลฯ
- ความเชื่อที่สะท้อนถึงความเคารพต่อธรรมชาติที่ช่วยควบคุมการใช้ประโยชน์แต่เพียงพอดี เช่น การห้ามล่าสัตว์ ห้ามเก็บเห็ด เก็บหน่อในวันศีลวันพระ และเมื่อมีคนในหมู่บ้านเสียชีวิต คนในครอบครัวนั้นห้ามตัดไม้และล่าสัตว์เป็นเวลา 1 เดือน และคนในหมู่บ้านห้ามล่า สัตว์เป็นเวลา 7 วัน (เชื่อว่าขวัญของผู้ตายกำลังจะไปอยู่ในธรรมชาติที่เป็นขวัญของมนุษย์

37 อย่าง),ห้ามล่าแก่งในวันที่มีพิธีกรรมไหว้ผี เชื่อว่าจะมีผลทำให้พิธีกรรมนั้นไม่ศักดิ์สิทธิ์ จะทำให้สัตว์เลื้อยหรือคนในหมู่บ้านเจ็บป่วยและจะทำให้ลมฟ้าฝนแปรปรวน , สัตว์ป่าทุกชนิดที่เข้ามาในหมู่บ้านจะไม่ล่าไม่กิน เชื่อว่าถ้ากินแล้วจะมีการบาดเจ็บล้มตาย เพราะสัตว์นั้นอาจเป็นผีแปลงมาและจะต้องทำพิธีส่งกลับเข้าป่าไป , ในการล่าสัตว์ ถ้าล่าแก่งได้แล้วห้ามไม่ให้ยิงนกขวานหรือนกขอน หรือในทางตรงข้ามถ้าได้นกขวานหรือนกขอนแล้วห้ามยิงแก่ง เพราะสัตว์ทั้งสองประเภทนี้ถ้ากินร่วมกันจะทำให้เกิดภัยพิบัติ ,ถ้าครอบครัวยิงนกขอนแล้วจะไม่กินแต่อกตลอดชีวิต, ผู้หญิงจะไม่กินนกกระปูดเพราะเชื่อว่าจะทำให้ไม่มีลูก หรือคลอดลูกยาก และห้ามล่านกกระปูด เพราะเชื่อว่าจะทำให้อาวุธที่ใช้ในการล่า นั้นไม่สามารถนำมาใช้ได้ (ตามธรรมชาติของนกกระปูดการวางไข่จะทำให้แม่นกสลบไปนานเป็นวัน), ในช่วงที่มีพิธีกรรมจะไม่กินกบ / เขียดที่มีลักษณะปลายลิ้นม้วนเข้าไปในปาก เพราะเชื่อว่าจะทำให้พิธีกรรมไม่ศักดิ์สิทธิ์ คนที่กินจะมีอาการเหนียวลำคอแน่นแรง ถ้าคนกินเป็นผู้หญิงจะทำให้ไม่มีลูก กบชนิดที่มีปลายลิ้นม้วนเข้าไปในปากนี้ถ้าอยู่บริเวณต้นน้ำห้ามจับเพราะเชื่อว่ากบนั้นมีศีล และเป็นตัวแทนแม่พระธรณี ซึ่งจะทำให้น้ำเหือดแห้งไปหมด

นอกจากนี้ วิธีการในการหาอาหารยังสะท้อนให้เห็นถึงการคำนึงถึงความยั่งยืนของธรรมชาติ และการเผื่อแผ่แบ่งปันให้พอกินแก่ผู้อื่น เช่น การหาหน่อไม้ ถ้าขึ้น 2-3 หน่อจะเลือกหน่อเดียวที่โตแล้ว เหลือหน่อเล็กไว้ให้โต ต้นไม้กอเดียว ถ้ามีหน่อขึ้นหน่อเดียวจะไม่เก็บ , การล่าสัตว์จะต้องล่าเพื่อเป็นอาหารหรือสัตว์นั้นเข้ามาบรรพบุรุษในไร่นาเท่านั้น และเมื่อล่าสัตว์ได้จะต้องมีการแบ่งปันแก่ครอบครัวอื่นทั้งหมู่บ้าน,จะไม่ล่าจับเพื่อเป็นอาหาร แต่จะใช้ดีนำมาทำเป็นยาแกงูพิษ และจะล่าเมื่อพบโดยบังเอิญเท่านั้น , การจับปลาส่วนใหญ่จับด้วยมือเปล่า เบ็ด ไซ ลอบ และแม้ว่าจะสามารถจับปลาได้ทั้งปีแต่จะไม่มีการจับเกินความต้องการจะจับเพื่อเป็นอาหารเท่านั้น เครื่องมือจับปลาเป็นเครื่องมือดั้งเดิม ที่จะมีช่องห่างให้ปลาตัวเล็กลอดออกมาได้ ,ปลาไหลที่อาศัยอยู่ในนาจะไม่ถูกจับจนหมดนา เพราะเชื่อว่าจะทำให้น้ำแห้ง ไม่มีน้ำทำนา ฯลฯ

ความเชื่อและความรู้เกี่ยวกับยาสมุนไพร และความหลากหลายของพืชสมุนไพร

ชุมชนปกากะญอบ้านแม่ลานคำมีองค์ความรู้เกี่ยวกับการรักษาแบบพื้นบ้านจากพืชสมุนไพรตามธรรมชาติที่ยังความหลากหลาย ซึ่งการเก็บสมุนไพรของชาวบ้านนั้นยังคงมีความเชื่อข้อห้ามที่เป็นสิ่งที่สืบทอดต่อกันมา เป็นการควบคุมจัดการการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์ที่ยั่งยืนโดยชุมชน

ความเชื่อเกี่ยวกับการเก็บสมุนไพรที่เกี่ยวกับการขอจากเจ้าธรรมชาติก็ไม่แตกต่างจากการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติในด้านอื่น ๆ กล่าวคือ ผู้เก็บต้องขอมาต่อเจ้าป่าเจ้าเขาก่อน บางครั้งจะต้องทำพิธีขอด้วยการวางยาสูบหรือเมี่ยง ไว้ใต้ต้นสมุนไพรนั้น นอกจากนี้ ข้อห้ามที่สำคัญอื่น ๆ

ได้แก่ การเลือกวันเก็บสมุนไพร ชาวปกาเกอญอจะไม่เก็บสมุนไพรในวันเสีย วันที่มีคนในหมู่บ้านตาย วันส่งผีหมู่บ้าน ฯลฯ วันที่นิยมนำสมุนไพรต้องเป็นวันข้างขึ้น เชื่อว่ายาจะแรง ส่วนคนที่ไม่ควรเก็บสมุนไพร ได้แก่ คนที่ป่วยไม่สบาย เด็กที่ยังอายุน้อย คนที่เป็นลูกคนรองและคนที่เกิดวันพุธ เชื่อกันว่าขวัญอ่อนจะทำให้ผีป่าเข้าสิงได้ ส่วนใหญ่บุตรคนโตเท่านั้นที่จะทำหน้าที่เก็บสมุนไพร ไม่จำกัดว่าเป็นชายหรือหญิง แต่ผู้หญิงที่มีประจำเดือนห้ามเก็บสมุนไพรเพราะเชื่อว่าเป็นวันที่หญิงมีไฟ ต้นสมุนไพรจะร้อนถูกเผาแห้งตาย

ยังมีข้อห้ามในการเก็บสมุนไพรที่ทำให้การใช้ประโยชน์จากสมุนไพรมีความยั่งยืน เช่น สมุนไพรที่เป็นเครือไม้ การเก็บสมุนไพรต้องไม่ตัดให้ขาดออกทั้งเครือ จะต้องผ่าเจียนออกไม่ให้เครือขาด ถ้าต้นสมุนไพรที่ขึ้นเป็นกอพุ่มจะต้องเก็บกอละเล็กน้อยไม่เก็บหมดครั้งเดียวทั้งกอ เป็นต้น

ตารางแสดงความหลากหลายของพืชสมุนไพร สรรพคุณ และสถานที่พบพืชสมุนไพร

บ้านแม่ลานคำ หมู่ 6 ต.สะเมิงใต้ อ.สะเมิง จ.เชียงใหม่

ลำดับ	ชื่อสมุนไพร (ภาษาปกาเกอญอ)	สรรพคุณ	ส่วนของพืชใช้ เป็นยา	สถานที่พบ
1.	เสยาส่า (มะขามป้อม)	แก้ไอ/แก้เจ็บคอ	ต้มเปลือก/กินผล	ป่าแพะ/ไร่ชาปีที่ 6-7
2.	เสโกะโพ	แก้ช้ำใน	ต้มเปลือก	ป่าแพะ/ไร่ชาปีที่ 6-7
3.	เสเพ	แก้ท้องเสีย	เปลือกแช่น้ำ/ต้ม	ป่าแพะ/ไร่ชาปีที่ 6-7
4.	ปู่อะแซ	แก้แผลไฟไหม้ น้ำร้อนลวก	ใบบด/กรีดยางที่ ต้น	ป่าแพะ/ไร่ชาปีที่ 6-7
5.	ตอปล่า	แก้ผื่นคัน	ตำใบ(หญ้า)	ป่าแพะ/ไร่ชาปีที่ 6-7
6.	เสชวิก	แก้ฝี	เปลือก	ป่าแพะ/ไร่ชาปีที่ 6-7
7.	เสลูโซ	แก้ท้องร่วง	ผล/เปลือก	ป่าแพะ/ไร่ชาปีที่ 6-7
8.	เสเฮ๊ะ	แก้ปวดฟัน	เคี้ยวเปลือกไม้	ป่าแพะ/ไร่ชาปีที่ 6-7
9.	เก่อฮี	แก้โรคนิ่ว	ราก	ป่าแพะ/ไร่ชาปีที่ 6-7
10.	ตอหมื่อ	ห้ามเลือด	ตำใบ(หญ้า)	ป่าแพะ/ไร่ชาปีที่ 6-7
11.	เคงะหล่า	แก้สะอึก	หน่อ	ป่าแพะ/ไร่ชาปีที่ 6-7
12.	กิโกะเตอะ	รักษาแผล	ใบ	ป่าแพะ/ไร่ชาปีที่ 6-7
13.	เต่อเออหน้า	แก้หอบ(สำหรับเด็ก)	ใบที่น้ำค้างเกาะ	ป่าแพะ/ไร่ชาปีที่ 6-7
14.	เสอพิล่า	แก้ท้องผูก	ผล	ป่าแพะ/ไร่ชาปีที่ 6-7
15.	เก่อสีซ่อ	แก้เวียนหัว	เปลือก	ป่าแพะ/ไร่ชาปีที่ 6-7
16.	เสฉีล่า	ยาถ่าย แก้ลมวิงเวียน	ผล ผล	ป่าแพะ /ไร่ชาปีที่ 1 /ปีที่ 6-7

ลำดับ	ชื่อสมุนไพร (ภาษาปกาเกอญอ)	สรรพคุณ	ส่วนของพืชใช้ เป็นยา	สถานที่พบ
17.	โปแปลเต๊ะ	ยาระบาย	ใบ	ป่าแพะ/ไร่ชาปีที่6-7
18.	ค็ือซอปอด้วะ	แก้ปวดเอว/นิ้ว	เครือ	ป่าแพะ/ไร่ชาปีที่6-7
19.	หล่าคลื่อ	แก้เมา	ราก	ป่าแพะ/ไร่ชาปีที่6-7
20.	ตำเซอติ	แก้เด็กขาดอาหาร(ซาง)	ยอด	ไร่ชาปีที่1
21.	เส่หลู่ล่า	แก้ไอ	ดอก ผล ต้น ราก	ไร่ชาปีที่1
22.	เส่เกลอะ	แก้ไอ	ยอด เปลือก ผล	ไร่ชาปีที่1
23.	ห่อเบลอญอ	แก้ปวดเอว	ยอด เปลือกไม้	ไร่ชาปีที่1
24.	เปือะหน้าหมือทุ	แก้ปวดเอว	ต้มเปลือก	ไร่ชาปีที่1
25.	เส่เซาะยา	ห้ามเลือด	เปลือก	ไร่ชาปีที่1
26.	เตอส์เบอะ	แก้ท้องร่วง	ยอด	ไร่ชาปีที่1
27.	ห่อเตอเต๊ะ	แก้เด็กท้องร่วง	ยอด/ต้มราก	ไร่ชาปีที่1
28.	ห่อเกอฮะ	แก้เด็กท้องร่วง/ปวดท้อง	หัว	ไร่ชาปีที่1
29.	เตอส์กอไผ่	แก้ปวดฟัน	ราก	ไร่ชาปีที่1
30.	ยาลาเมอ	ยาถ่าย/ยาระบาย	หัว	ไร่ชาปีที่1/ลำห้วย
31.	เส่โกละโบ	แก้ปวดเอว	ต้มเปลือก	ลำห้วย
32.	เกือะสิโพล	แก้ไข้	ต้นหรือใบต้ม	ป่าดงดิบ(กะเนอหมือ)
33.	เดอะซิพะโคะ	ช่วยให้หายใจคล่อง	ต้มผล	ป่าแพะ
34.	ยาเก๊ะเครือ	แก้ปวดหลังปวดเอว ช่วยให้เจริญอาหาร	ต้มเครือ	ป่าดงดิบ(กะเนอหมือ) ลำห้วย
35.	จอซี	แก้ปวดหัวเข่า	เปลือก	ป่าชื้น/ลำห้วย
36.	สะกอซอหมือ	แก้ปวดเอว	ต้น	ลำห้วย
37.	เส่นูที	แก้หวัด แก้ไอ ปอดบวม เพิ่มน้ำนมให้แม่ลูกอ่อน	เปลือกแช่น้ำ/ต้ม	ป่าเบญจพรรณ(กะเนอพา)
38.	เพาะพะโคะ	แก้ไข้เด็ก	ดอก	ลำห้วย
39.	ฮ่อสะพายควาย	แก้ปวดเอว บำรุงกำลัง	ต้มเครือ/ดองเหล้า	ป่าดงดิบ
40.	หว่าบอ	แก้เบาหวาน	ต้มใบ	ไร่ /ลำห้วย
41.	เส่มิ	เจริญอาหาร	กินผลสด	ขุนน้ำ
42.	เส่แป๊ะ	เจริญอาหาร	กินยอดสด	ป่ารอบบ้าน
43.	เส่ฆ่าละ(สะเตาป่า)	บำรุงกำลัง	ใบอ่อนย่าง	ขุนห้วย
44.	สุลาเปล	แก้ปวดฟัน	กินผลสด	ริมห้วย
45.	เกียะ	เวียนศีรษะ	คมน้ำไม้	สันตอย

ความรู้เกี่ยวกับยาสมุนไพรของชุมชนม้ง พบว่าผู้หญิงหรือแม่บ้านมีความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรเป็นอย่างดี สมุนไพรพื้นบ้านหลายชนิดจะถูกเก็บมาจากป่าและนำมาปลูกไว้ใกล้บ้านสำหรับรักษาอาการเจ็บป่วยทั่วไปของคนในครอบครัว ทั้งนี้เครือญาติและเพื่อนบ้านใกล้เคียงยังสามารถมาขอยาและปรึกษาเกี่ยวกับอาการเจ็บป่วย ซึ่งเป็นการเรียนรู้แลกเปลี่ยนความรู้ในการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านระหว่างกันอีกด้วย สมุนไพรบางชนิดจึงได้มาจากการสอบถามสูตรยาตัวใหม่ การปรึกษาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกัน

กรณีการเจ็บป่วยที่เชื่อว่าผีทำ จำเป็นต้องพึ่งหมอยาที่เป็นหมอผี มีคาถาท่องผสมกับการให้ยาและการทำพิธีติดต่อกับผี ซึ่งมีลูกหลานเป็นผู้สืบทอดความรู้ดั้งเดิม หรือในกรณีที่มีการฝากตัวเป็นศิษย์เป็นครูกัน หมอยาบางคนยังได้ความรู้จากการเสาะแสวงหาวิชาจากหมู่บ้านอื่นอีกด้วย

ความรู้เกี่ยวกับโรคภัยไข้เจ็บมิได้เป็นสิ่งไกลตัวหรือถูกกระทำให้แปลกแยกไปจากประชาชน ความรู้และอำนาจในการตีความเกี่ยวกับโรคภัยไข้เจ็บมิได้ถูกผูกขาดครอบงำโดย “ผู้รู้” หรือหมอ แต่เพียงฝ่ายเดียว ในทางตรงข้าม ความรู้เป็นของชุมชนและบุคคลต่าง ๆ ที่รายรอบผู้ป่วยซึ่งมีบทบาทสำคัญในการตีความเกี่ยวกับการเจ็บป่วย (ยศ สันตสมบัติ 2542:101)

การเจ็บป่วยทั่วไปที่เกิดขึ้นแก่คนในครอบครัวและความรู้เกี่ยวกับการดูแลรักษาด้วยสมุนไพรจึงเป็นความรู้ที่เรียนรู้และถ่ายทอดกันในครอบครัว การเจ็บป่วยเล็กน้อยที่เกิดขึ้นแก่ตนเองและสมาชิกครอบครัวจึงสามารถเยียวยารักษาตนเองได้ สมุนไพรทั่วไปที่ชาวม้งใช้รักษากันเองในชุมชนได้แก่

ตารางที่แสดงความหลากหลายของพืชสมุนไพร สรรพคุณและสถานที่พบ

บ้านม้งป่าไผ่ หมู่ 13 ต.แม่วิน อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่

ลำดับ	ชื่อสมุนไพร	รักษาโรค	ส่วนที่ใช้เป็นยา	วิธีใช้	สถานที่พบ
1	ป้อเหย่เมียบ	แก้ไอ	ราก	ต้ม	ในป่า
2	จำด้า	ส่วนผสมรักษาโรคเกา	ราก	ต้ม	ในป่า
3	จีใจต้อเหนีย	ส่วนผสมรักษาโรคเกา	ราก	ต้ม	ในป่า
4	ซานจี	ท้องเสีย	ราก	ต้ม	ในป่า
5	ปล้าใจ	ท้องเสีย	ราก	ต้ม	ในป่า
6	เขียตุ้	จุกเสียด(กระเพาะ)	หัว	กินสด/ตากแห้ง	ปลูกบริเวณสวนใกล้บ้าน
7	ซอสี	จุกเสียด	หัว	กินสด	ปลูกบริเวณสวนใกล้บ้าน
8	มันชา	ส่วนผสมรักษาโรคเกา	ใบ/ยอด	ต้ม	ปลูกบริเวณสวนใกล้บ้าน
9	ปะเต	จุกเสียด	ใบ/ยอด	สับละเอียดต้unkกับไข่ไก่	ปลูกบริเวณสวนใกล้บ้าน

ลำดับ	ชื่อสมุนไพร	รักษาโรค	ส่วนที่ใช้เป็นยา	วิธีใช้	สถานที่พบ
10	กล้วยน้ำว้าดิบ	ท้องเสีย	ลูกดิบ	ผ่านบาง ๆ ตากแห้ง/ บดใส่น้ำร้อน	ปลูกบริเวณสวนใกล้บ้าน
11	ขมิ้น	ปวดท้องกระเพาะ	หัว	ตากแห้งบดผสมน้ำผึ้ง	ปลูกบริเวณสวนใกล้บ้าน
12	โป้รี	ห้ามเลือด ใสแผลสด	ใบ	เคี้ยว/สับ แปะบริเวณ แผล	บริเวณสวนใกล้บ้าน/ไร่ เหล่า
13	โทะ๊ะตู	ห้ามเลือด ใสแผลสด	ใบ/ยอด	เคี้ยว/สับ แปะบริเวณ แผล	บริเวณสวนใกล้บ้าน/ไร่ เหล่า
14	ใจก่อ	ห้ามเลือด ใสแผลสด	ใบ/ยอด	เคี้ยว/สับ แปะบริเวณ แผล	บริเวณสวนใกล้บ้าน/ไร่ เหล่า
15	กือตุ	แก้ไข้ตัวร้อน	ใบ(เก็บสด)	ลวกน้ำร้อนจิบกิน	ปลูกบริเวณสวนใกล้บ้าน
16	ชู	แก้ไข้ตัวร้อน	ผ่าไม้เอาเนื้อ ในไม้	ผสมกับกือตุ	ปลูกบริเวณสวนใกล้บ้าน
17	หญี่จ๊ะ	แก้ไข้ตัวร้อน	ทั้งต้น	ผสมกับกือตุ/ชู	ในป่า
18	รางจืด	แก้เมา แก้พิษยา ถอน พิษ	ใบ	คั่วแห้ง/ชงกับน้ำร้อน/ ต้มน้ำอาบ	ทั้งปลูกและเก็บในป่า
19	ชว๊ะกู๋	แก้เมา แก้พิษยา ถอน พิษ	ราก	ต้มอาบ	เก็บในป่า
20	เมล็ดฟักทอง	ถ่ายพยาธิ	เมล็ด	คั่วแห้งกิน	ปลูก
21	โซ้วจื่อ	เคล็ดขัดยอก/ปวดแขน ขา	ใบ	ตำ/หมกไฟห่อประคบ ด้วยผ้าทั้งคืน	ปลูก
22	เยโก๋เคือ	ไอ/หอบหืด	กรีดเอาน้ำ ยาง	ผสมไข่เน่กิน	เก็บในป่า
23	หมาเจ๊ะ(โคนกล้วย เน่า)	คุดผี	โคนกล้วยเน่า	ห่อใบตอง หมกไฟให้ อุ่น เอามาประคบผี	ปลูก

ความเชื่อและการใช้ประโยชน์จากไม้ใช้สอยในป่า

การใช้ไม้ของชาวปกาเกอญอบ้านแม่ลานคำ เป็นการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน เช่น การใช้ไม้พิน ไม้ส่วนใหญ่ที่นำมาใช้เป็นกิ่งไม้ เป็นไม้ที่ตายเอง หมดยายุขัย และหากมีการตัดไม้ดิบมาทำพิน

ต้องตัดให้สูงระดับเอวเพื่อให้เกิดการแตกหน่อเจริญเติบโตต่อไปได้ รวมทั้งการใช้ไม้สร้างบ้าน ต้องตัดในระดับหัวเข่าถึงเอว เพราะจะทำให้ต้นไม้สามารถแตกหน่อเจริญเติบโตเป็นต้นไม้ต่อไปได้

นอกจากนี้ยังมีกฎข้อห้ามที่เป็นความเชื่อในการตัดต้นไม้ ต้นไม้ที่ห้ามตัดทำลาย ได้แก่

- ต้นไม้ผูกสายสะตือ (เดंपื่อ - deipau) เมื่อแต่ละครอบครัวคลอดลูกใหม่ จะหาต้นไม้ใหญ่ใกล้ชุมชนเพื่อนำสายสะตือไปใส่กระบอกไม้ไผ่ไปผูกไว้ เชื่อกันว่าต้นไม้ต้นนั้นจะเป็นขวัญของเด็กคนนั้น ต้นไม้ที่มีสายสะตือผูก จึงห้ามรังควาญและทำลายเด็ดขาด เพราะจะส่งผลต่อชีวิตของคนนั้น
- ต้นไทรใหญ่ เชื่อกันว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของเทพชื่อ"หมื่อ กา เขล่อ" ผู้กำหนดชะตาชีวิตของมนุษย์
- ต้นสะคอดี เป็นต้นไม้ในพิธีศพ(สำหรับผู้ตายที่ยังเป็นโสดไม่มีคู่จะใช้ไม้ทำเป็นรูปอวัยวะแสดงเพศเป็นสัญลักษณ์แทนคู่ให้ถ้าผู้เสียชีวิตเป็นชายจะทำเป็นอวัยวะเพศหญิง,ถ้าเป็นหญิงจะทำเป็นอวัยวะเพศชาย)
- ต้นไม้ที่ใช้ใบห่อข้าวให้คนตาย , ไม้แบกศพคนตาย
- "ไม้หางปลา" (ต้นที่มี2 ก้านแตกออกจากต้นเดียวกัน) และ"ไม้สองนาง"(ต้นที่ลำต้นขึ้นมาคู่กัน) ห้ามตัดไปใช้สร้างบ้าน จะทำให้คนในบ้านแตกแยกกัน
- ไม้ที่ขึ้นบนจอมปลวก
- ไม้ที่มีจอมปลวกขึ้นที่กิ่ง, ไม้ที่มีรังผึ้ง - ต้นไม้มีเจ้าของแล้ว
- ต้นไม้ที่มีกิ่งโน้มเข้าหากัน เมื่อลมพัดจะเสียดสีกัน – ครอบครัวจะไม่ถูกกับเพื่อนฝูง
- "ไม้เครือหวน" (ไม้ที่มีเถาวัลย์พันเกี่ยวหรือมีกาฝาก) จะนำงูเข้าบ้าน ครอบครัวจะเจ็บป่วยตลอด
- ต้นไม้ตะวันผ่างาม (แสงตะวันส่องลอดงามไม้เป็นทางยาว) ถือว่าเป็นทางเดินของตะวัน ทำให้ร้อนไม่เป็นสุข
- ต้นไม้ฟ้าผ่า - ไม้ใช้สร้างบ้าน ทำฟืน

ส่วนความเชื่อของชาวม้ง เกี่ยวกับต้นไม้ที่ไม่ใช้ไม้ตัด ได้แก่

- ต้นไม้ที่ยอดหัก
- ต้นไม้ขึ้นคู่
- ต้นไม้หางปลา
- ต้นไม้แห้งเป็นบางส่วน
- ต้นไม้มีเถาวัลย์ขึ้นพัน เชื่อว่างูจะเข้าบ้าน
- ต้นไม้ไทร เชื่อว่ามีผีอยู่
- ไม้ฮัก(เปลือกหนาแกนแดง) มีสารทำให้แพ้-บวม หายใจไม่ออก

- โต๊ะ(ไม้เขาคายแดง) ทำรั้ว/ไม่ทำบ้าน จะร้อนอยู่ไม่เป็นสุข
- กูดื่อ (ไม้เขาคาย) ทำรั้ว/ไม่ทำบ้าน จะร้อนอยู่ไม่เป็นสุข
- มะหมู(ทะเล) ไซ้ไล่ผี
- มะม่วงป่า เปลือกถูกคนแล้วทำให้คัน
- ดงโกะ ไซ้ทำโลงศพ
- ดงโละชะชี ไซ้ทำมีดดาบในพิธีการไล่ผี (กรณีเจ็บป่วยจากผีทำ)
- ไม้เถาว์/ไม้เครือ ไม่ใช้ทำไม้ฟัน

บทที่ 3

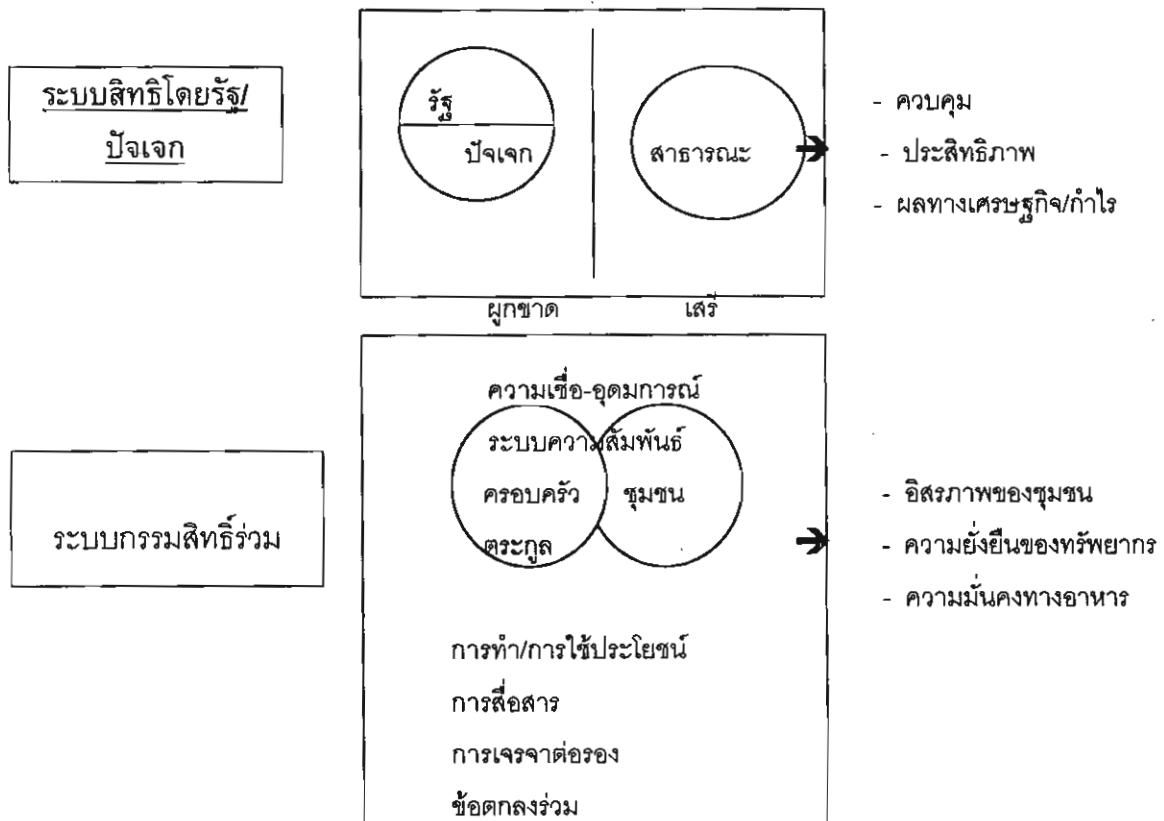
การจัดระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจ : สิทธิชุมชนในทรัพยากรธรรมชาติ

● ระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน

การศึกษาถึงระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนกับทรัพยากรธรรมชาติในฐานะเป็นทรัพย์สิน ในลักษณะความสัมพันธ์เชิงกรรมสิทธิ์ จะเห็นว่า ระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนเป็นไปในลักษณะของ“กรรมสิทธิ์ร่วม” (Common Property) มาแต่อดีต ซึ่งปัจจุบันถูกระบบกรรมสิทธิ์โดยรัฐ(State Property)และระบบกรรมสิทธิ์เอกชน(Private Property)รุกรานเข้ามา การปรับตัวในการจัดการความสัมพันธ์ดังกล่าวของแต่ละชุมชนแตกต่างกันไปตามแต่เงื่อนไขต่างๆ อย่างไรก็ตามกระบวนคุณค่าและอุดมการณ์เกี่ยวกับระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชนยังคงปรากฏให้เห็นในชุมชนที่ยังพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติอย่างใกล้ชิด

ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมในการจัดการทรัพยากรของชุมชนมีความแตกต่างกับระบบกรรมสิทธิ์โดยรัฐและระบบปัจเจกอย่างสิ้นเชิงทั้งแนวคิดอุดมการณ์ และระบบการจัดความสัมพันธ์

แผนภาพ เปรียบเทียบระบบความสัมพันธ์เชิงกรรมสิทธิ์โดยรัฐ/ปัจเจกกับระบบกรรมสิทธิ์ร่วม

● ระบบกรรมสิทธิ์ร่วม : การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน

1. **ทรัพยากรป่าชุมชน** แม้ว่าชุมชนจะมีแผนการจัดการทรัพยากรป่าชุมชนเป็นลักษณะของการดูแลจัดการร่วมกัน มีกฎระเบียบร่วมกัน และมีองค์กรในการจัดการป่าชุมชนในลักษณะของคณะกรรมการป่าชุมชนซึ่งมาจากการเลือกตั้งของชุมชน แต่จากการศึกษาในรายละเอียดเรายังพบว่า ระบบความสัมพันธ์ดังกล่าวของทรัพยากรป่าชุมชนยังมีลักษณะเชิงซ้อน ซึ่งไม่สามารถใช้แนวทางการศึกษาในลักษณะของอาณาเขต(territory) มาอธิบายได้เพียงลำพังด้านเดียว เนื่องจากในพื้นที่ที่ถูกจำแนกไว้เป็นป่าชุมชนที่มีขอบเขตเป็นพื้นที่ป่าอนุรักษ์และพื้นที่ป่ายังชีพนั้น หากศึกษาในลักษณะเชิงอำนาจและศักยภาพในการเข้าถึง(access)ทรัพยากรภายในป่าชุมชน อันได้แก่ สมุนไพร ไม้ใช้สอย ไม้สร้างบ้าน อาหารป่า ของป่า สัตว์ป่า ฯลฯ แล้วนั้น เราจะพบว่า มีรายละเอียดและความแตกต่างมากมายในด้านความเชื่อ ศักยภาพ และโครงสร้าง

อำนาจในชุมชนที่ทำให้คนในชุมชนที่แตกต่างกันทั้งด้านสถานะ เพศ และวัย เข้าถึงการใช้ประโยชน์ในทรัพย์สินต่าง ๆ ในป่าชุมชนในลักษณะที่แตกต่างกัน

สิ่งที่เป็ปัจจัยสำคัญในการกำหนดความสามารถในการเข้าถึงทรัพย์สินในป่าชุมชนได้แก่

- ความเชื่อในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร เช่น ความเชื่อในเรื่องของป่า ทั้งชาวปกากะญอและชาวม้งต่างมีความเชื่อกันว่าในป่าดงดิบมีผีแรง ผีดุ ซึ่งผู้หญิงจะไม่สามารถเข้าไปได้เลย(โดยเฉพาะหญิงที่ตั้งครรภ์) และความเชื่อที่ว่าหญิงที่มีประจำเดือนห้ามเก็บหาอาหารผักป่า ของป่า ในขณะที่ไม่มีข้อห้ามสำหรับผู้ชายในการเข้าไปเก็บหาของป่าและสมุนไพรในป่า(ยกเว้นในป่าความเชื่อ) ทำให้การเข้าถึงในการใช้ประโยชน์จากป่าดงดิบที่เป็นเขตป่าในพื้นที่สูงและอยู่ไกลจากหมู่บ้านมาก ๆ นั้น ผู้ชายจะสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์ได้มากกว่าผู้หญิง ในขณะที่ป่าใกล้บ้านอย่างป่าเต็งรัง ป่าไผ่ ซึ่งเป็นเขตป่ายังชีพใช้สอยและพื้นที่ไร่ชากหรือป่าพื้นตัวจากการทำไร่ นั้น ผู้หญิงซึ่งเป็นแม่บ้านที่มีหน้าที่ในการดูแลคนในครอบครัว คอยหาอาหาร ทำอาหารเลี้ยงคนและสัตว์เลี้ยงในบ้านจะเป็นผู้ที่เข้าถึงใช้ประโยชน์ได้มากกว่าผู้ชาย ทั้งการเก็บหาอาหารจากป่า เก็บสมุนไพรและเก็บหาไม้ฟืนต่าง ๆ
- องค์ความรู้ในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร จากปัจจัยข้างต้นทำให้ระบบความรู้ของคนในชุมชนมีความแตกต่างกันในด้านการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรจากป่า อาจกล่าวได้ว่า “ผู้ชายเข้าป่าเพื่อล่า ผู้หญิงเข้าป่าเพื่อเก็บหา” ความรู้เกี่ยวกับลักษณะทางธรรมชาติของป่าประเภทต่าง ๆ และความรู้เกี่ยวกับความหลากหลายของพันธุ์สัตว์ป่าจะเป็นความรู้ของกลุ่มผู้ชาย ผู้ชายจะบอกถึงลักษณะทางธรรมชาติของสภาพป่า ชนิดไม้ในป่า และสัตว์ต่าง ๆ ที่มีในป่าได้เป็นอย่างดี เพราะผู้ชายจะทำหน้าที่เดินป่าหาอาหาร ล่าสัตว์ป่าเป็นอาหาร ในขณะที่ผู้หญิงจะมีความรู้ในด้านผัก ผลไม้ อาหารจากป่าและพันธุ์พืชในไร่ นา สวน ตลอดจนความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรรักษาโรคทั่ว ๆ ไปที่เป็นพืชสมุนไพรที่หาเก็บได้จากพื้นที่ป่ารอบ ๆ หมู่บ้าน
- สถานะทางสังคม ความแตกต่างด้านสถานะทางสังคมก็ส่งผลต่อการเข้าถึงทรัพยากรที่แตกต่างกันระหว่างคนในชุมชน เราพบว่า ผู้ที่เป็นผู้นำทางด้านพิธีกรรมของชาวปกากะญอ คือ ฮีโซ่ และของชาวม้งคือจีเน่ง รวมทั้งผู้ประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น การเซ่นไหว้ผีป่า ผีน้ำ ผีดิน การทำพิธีมัดมือ ฯลฯ เป็นหน้าที่ของผู้ชาย ทั้งนี้จากทัศนะของชาวปกากะญอและชาวม้งที่ว่า ผู้หญิงเป็นใหญ่ในบ้าน ผู้ชายเป็นใหญ่นอกบ้าน ทำให้การเลือกตั้งผู้นำอย่างผู้ใหญ่บ้าน คณะกรรมการหมู่บ้าน คณะกรรมการป่าชุมชนจึงเป็นของฝ่ายชาย แต่อย่างไรก็ดี เราพบว่ากิจกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการดูแลรักษาป่าชุมชนเป็นกิจกรรมที่ต้องเข้าร่วมทุกคนอย่างเท่าเทียมกัน เช่น การทำแนวกันไฟป้องกันไฟป่า การดับไฟป่า (หากใคร

ไม่สามารถเข้าร่วมกิจกรรมได้ต้องสมทบเป็นข้าว อาหารหรืออุปกรณ์แทน) และการสมทบเงินเข้ากองทุนรักษาป่า (สมาชิกทุกคนในครัวเรือนสมทบเข้ากองทุนเดือนละ1 บาทต่อคน) ฯลฯ

2. ที่ดินทำกินและทรัพย์สินในที่ดินทำกิน

ทรัพย์สินในที่ดินทำกิน ในที่นี้หมายถึง ผลผลิต อาหารธรรมชาติ แหล่งน้ำ สมุนไพร ไม้ใช้สอย ไม้ฟืน และสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นหรือมีอยู่ในที่ดินทำกินผืนนั้นๆ โดยทั่วไปในระบบกรรมสิทธิ์แบบปัจเจกที่เป็นแบบสิทธิเด็ดขาด เราคงไม่ต้องกล่าวถึงทรัพย์สินในที่ดินแยกออกจากที่ดินผืนนั้น แต่ในระบบความสัมพันธ์ของชุมชนมิได้แยกสิทธิขาดระหว่างการครอบครองและการใช้ประโยชน์ จากการศึกษาพบว่า โดยทั่วไปการใช้ประโยชน์จากทรัพย์สินในที่ดินทำกินยังเป็นระบบหน้าหมู่บ้าน(ชุมชนร่วมกัน) ยกเว้นผลผลิตที่ได้จากการปลูกหรือลงแรงทำ ดังคำพูดที่ว่า "ผู้ใดออกแรงผู้นั้นเป็นเจ้าของ" อย่างไรก็ตาม ระบบการแบ่งปันของกินของใช้ยังปรากฏอยู่ในวิถีชีวิตของชุมชน

2.1 ระบบไร่

- ไร่หมุนเวียน ในชุมชนปกากะญอบ้านแม่ลานคำ โดยทั่วไปผู้ที่ได้ใช้ประโยชน์จากที่ดินผืนหนึ่งต่อเนื่องกันมานานถึงลูกถึงหลานจะมีสิทธิในการครอบครองที่ดินผืนนั้น แต่ในระบบไร่หมุนเวียนนั้น แม้ดูเหมือนจะเป็นที่ยอมรับกันภายในชุมชนว่าตระกูลนี้ได้ทำไร่ในที่ดินผืนนั้นนั้นติดต่อกันมานาน แต่เมื่อครอบครัวอื่นประสบวิกฤติปัญหาในผืนดินของตนก็สามารถมาขอใช้ประโยชน์ในผืนดินแห่งนี้ได้ นอกจากนี้ กิจกรรมการทำไร่ เช่น การถางไร่ ทำแนวป้องกันไฟ การปลูกและการเก็บเกี่ยว ฯลฯ เป็นกิจกรรมการร่วมมือกันของทุกครอบครัวในลักษณะการเอามื้อเอารัน ดังนั้นพืชผักต่างๆ ในไร่จึงไม่เป็นที่หวงห้ามไว้เฉพาะเจ้าของไร่ ปีใดที่บางครอบครัวประสบปัญหาผลผลิตไม่เพียงพอสามารถขอแบ่งของกินจากครอบครัวเครือญาติที่ได้ผลผลิตดี กรณีไร่ซากหรือไร่เหล่าที่ถูกพักฟื้นไว้ตั้งแต่ 1-6 ปี ซึ่งมีระบบนิเวศน์ที่แตกต่างกันในแต่ละช่วงปีของการพักฟื้นอันจะประกอบด้วยทรัพย์สินที่เป็นทั้งพืชอาหาร สมุนไพร สัตว์ และไม้ใช้สอย ฯลฯ สมาชิกทุกคนในชุมชนสามารถเก็บหาและใช้ประโยชน์ร่วมกันได้

นอกจากนี้ การตัดสินใจเกี่ยวกับพื้นที่ไร่หมุนเวียนยังคงเป็นระบบการตัดสินใจของส่วนรวม เช่น หากครอบครัวใดในชุมชนต้องการปรับพื้นที่ทำไร่เป็นนา สวน และโดยเฉพาะการปลูกพืชเศรษฐกิจถาวร ต้องได้รับความยินยอมร่วมกันของชุมชนก่อน โดยต้องนำเรื่องเข้าปรึกษาและตัดสินใจในที่ประชุมของหมู่บ้าน ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าพื้นที่ไร่หมุนเวียนถูกจัดการในฐานะทรัพย์สินของชุมชน แต่ผลผลิตในไร่เป็นทรัพย์สินของครอบครัวและเครือญาติ

- ไร่ข้าว/ไร่ข้าวโพด ของชาวม้งป่าไฟ ที่ดินในการปลูกข้าว-ข้าวโพดเป็นที่ดินที่ได้รับการแบ่งสรรมรดกมาจากต้นตระกูล เป็นของครอบครัว แต่ผลผลิตข้าวของลูกหลานจะนำไปรวมกันไว้ที่ยังคงใหญ่ของตระกูล ซึ่งอยู่ที่บ้านของผู้เฒ่าผู้เฒ่าของตระกูลแซ่ ลูกหลานจะไปขอแบ่งข้าวมากินตามความต้องการของครอบครัว ครอบครัวที่มีสมาชิกมากก็ได้มาก ซึ่งถือเป็นการจัดสรรแบ่งปันกันในลักษณะของพี่น้องเครือญาติ การจัดสรรเช่นนี้ช่วยให้ระบบเครือญาติและความสัมพันธ์ระหว่างพี่น้องเหนียวแน่น ทั้งยังลดความเหลื่อมล้ำระหว่างครอบครัวที่มีที่ดินน้อยแต่ลูกหลานมากกับครอบครัวที่มีที่ดินมากแต่ลูกหลานน้อย อย่างไร่ก็ดี การช่วยเหลือแรงงานกันระหว่างเครือญาติก็เป็นสิ่งที่สำคัญเช่นกัน นอกจากนี้ผลผลิตอาหารต่าง ๆ ในไร่ข้าวและไร่ข้าวโพดก็ถือเป็นของตระกูลเครือญาติ สามารถขอแบ่งปันเก็บกินด้วยกันได้

2.2 ระบบสวน

- การทำสวนของชาวปกากะญอบ้านแม่ลานคำ ได้แก่ สวนมะแขว่น สวนเมี่ยง สวนผลไม้ ผสมผสาน เจ้าของที่ดินที่เป็นผู้บุกเบิกและปลูกพืชสวนเองนั้นคือผู้ที่ได้รับการยอมรับร่วมจากชุมชนว่าเป็นครอบครัวที่มีสิทธิมากกว่าครอบครัวอื่น ๆ ในการใช้ประโยชน์จากผืนดินและทรัพย์สินในผืนดินนั้น แต่ยังมีใช้สิทธิในลักษณะการผูกขาด(exclusion) เช่นกัน โดยทั่วไปพืชที่เป็นพืชหลักในสวนนั้น ทั้งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติอย่างมะแขว่น เมี่ยง และทั้งที่ลงทุนลงแรงปลูกขึ้น เช่น กล้วย ส้มโอ ขนุน มะม่วง ฯลฯ อันถือเป็นพืชที่สามารถให้รายได้แก่ครอบครัวนั้น เจ้าของสวนจะเป็นผู้ครอบครอง และใช้ประโยชน์จากพืชชนิดนั้น อย่างไรก็ดี ภายใต้เงื่อนไขบริบทที่แตกต่างกันไป ชุมชนยังสามารถเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการผืนดินแห่งนั้น ขึ้นกับข้อเจรจา กฎระเบียบและข้อตกลงร่วมภายในชุมชน

ยกตัวอย่าง กรณีครอบครัว พะดีแดง มีสวนมะแขว่น 2 แปลง เดิมทีสวนมะแขว่นเป็นพื้นที่ทำไร่ แต่สภาพพื้นที่ดังกล่าวอยู่ใกล้ลำห้วยและเป็นแหล่งที่มีระบบนิเวศน์เหมาะแก่ต้นมะแขว่นและหว่ายขึ้นชุกชุม ช่วงระยะ 4 -5 ปีที่ผ่านมาที่มะแขว่นได้กลายเป็นพืชเศรษฐกิจมีพ่อค้าจากในเมืองเข้ามาขอรับซื้อ พะดีแดงจึงเลิกถางไร่ในพื้นที่นั้นและปล่อยให้ต้นมะแขว่นขึ้น ปัจจุบัน พื้นที่สวนมะแขว่นจำนวนกว่า 5 ไร่ มีต้นมะแขว่นจำนวนถึง 60 กว่าต้น มีหว่าย 20 กว่าต้น และส้มโอ 5 ต้น คนในชุมชนจะเก็บมะแขว่น หว่าย และส้มโอโดยมิได้ขออนุญาตจากเจ้าของสวนก่อนไม่ได้ แต่สามารถหาขายสมุนไพรที่ขึ้นเองในสวน ได้แก่ ยาแคะหลวง-เจริญอาหาร, พลอ่ไขชู- แก้วปอดหลัง เต้าสี่ชะเอม-แก้ไอ และพืชผักสมุนไพรและสัตว์น้ำสำหรับเป็นอาหารได้

- สวนผัก/ผลไม้ ชาวม้งป่าไฟทำสวนผัก ได้แก่ ผักสลัดแก้ว กะหล่ำปลี ผักกาดขาว หอมญี่ปุ่น ผลไม้ ได้แก่ สาลี่ บัวย พลับ พลัม ท้อ ซึ่งพืชผักเหล่านี้เป็นพืชเศรษฐกิจที่

ปลูกขายให้แก่โครงการหลวงและพ่อค้าคนกลาง ดังนั้นที่ดินและผลผลิตในระบบสวนของชาวม้งจึงเป็นการครอบครองของครอบครัวที่ทำการผลิต อย่างไรก็ตาม การขอแบ่งปันกันกินเล็ก ๆ น้อย ๆ ในหมู่เครือญาติก็ยังคงปรากฏอยู่ในชุมชนนี้

- สวนถั่วเหลือง ชุมชนคนไทยพื้นราบบ้านสันป่าตึงทำสวนถั่วเหลืองในพื้นที่นาข้าว ซึ่งมีการถือครองที่ดินในลักษณะปัจเจกแต่ละครอบครัว ผลผลิตที่ได้นำไปขายเป็นหลัก

2.3 นาข้าว ในชุมชนบ้านแม่ลานคำมีการทำนาข้าว โดยมีลักษณะเช่นเดียวกับสวนคือ ผู้ไถบุกเบิก-ลงแรงสร้างผู้เป็นเจ้าของ แต่ทรัพย์สินในพื้นที่นาจะมีความหลากหลายเหมือนกับระบบการผลิตแบบไร่หมุนเวียนและสวน ผลผลิตข้าวในนาจึงเป็นผลผลิตของครอบครัวที่เป็นเจ้าของนา และมีการแบ่งปันกันกินระหว่างเครือญาติใกล้ชิด ส่วนพืชผักและสัตว์เล็ก ๆ ที่อยู่ในนา เช่น หนู กบ ปลา ปู กุ้ง หอย ฯลฯ คนในชุมชนสามารถเข้าเก็บหาได้โดยไม่ต้องขอจากเจ้าของนาก่อน

3. ทรัพย์สินในระดับครอบครัว ในที่นี้หมายถึงทรัพย์สินที่มีอยู่ในผืนดินที่ตั้งบ้านของแต่ละครอบครัว ซึ่งชุมชนจะหมายถึง บ้าน ที่ดินตั้งบ้าน สัตว์เลี้ยง เมล็ดพันธุ์อาหาร (โดยในที่นี้ไม่ได้ทำการศึกษาและให้ความสำคัญกับทรัพย์สินที่เป็นทรัพย์สินสมบัติ เช่น รถ เครื่องยนต์ เครื่องอำนวยความสะดวก เครื่องเงิน เงิน ทอง ฯลฯ) โดยทั่วไปชาวปกากะญอจะสืบตระกูลทางฝ่ายหญิง ผู้ชายจะแต่งงานเข้าบ้านฝ่ายหญิง พ่อแม่ก็จะแบ่งมรดกที่ดินให้แก่ลูกสาวและเมื่อครอบครัวใหม่ต้องการสร้างบ้านแยกครอบครัวออกมาใหม่จากครอบครัวพ่อแม่ ไม่ที่จะใช้สร้างบ้านต้องขออนุญาตจากคณะกรรมการป่าชุมชนก่อน ส่วนที่ตั้งบ้านถ้าอยู่ในบริเวณพื้นที่ของบ้านพ่อแม่สามารถสร้างได้โดยความยินยอมของคนในตระกูล แต่หากต้องการใช้ที่ดินที่ว่างเปล่าในบริเวณที่ตั้งหมู่บ้านต้องนำเรื่องเข้าที่ประชุมของหมู่บ้านเพื่อให้คนในชุมชนรับรองก่อน เมื่อสร้างบ้านแล้วจึงถือเป็นทรัพย์สินในความดูแลของครอบครัวนั้น อย่างไรก็ตาม ยังไม่สามารถถือได้ว่าเป็นการครอบครองแบบสิทธิผูกขาดซึ่งขึ้นกับสถานการณ์และข้อตกลงเจรจาของคนในชุมชน ตัวอย่างกรณีปัญหาที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านที่หญิงชาวบ้านคนหนึ่งแต่งงานกับชาวพื้นราบ และเมื่อพ่อแม่ของฝ่ายหญิงตายจึงยกมรดกบ้านให้และสามีจึงชักชวนให้ย้ายไปอยู่ที่บ้านสามีในเมือง โดยฝ่ายสามีได้ไปติดต่อขายที่ดินและบ้านให้กับคนเมืองรายหนึ่งโดยมิได้ปรึกษากับชุมชน ต่อมาคนภายนอกชุมชนจะเข้ามาซื้อบ้านและสร้างบ้านใหม่ ชาวบ้านจึงประชุมปรึกษากัน โดยในที่สุดทุกคนในชุมชนจึงร่วมใจกันให้แบ่งเงินกองทุนของชุมชนไปซื้อที่ดินและบ้านกลับมาเป็นของชุมชน

นอกจากนี้ทรัพย์สินที่เป็นเมล็ดพันธุ์อาหาร ซึ่งเป็นพันธุ์ดั้งเดิมของครอบครัว-ตระกูล จากการศึกษาพบว่า มีเมล็ดพันธุ์ข้าวพื้นบ้านถึง 28 สายพันธุ์ (ครอบครัวละ 2-4 สายพันธุ์) และเมล็ด

พันธุ์พืชดั้งเดิมที่เป็นอาหารทั้งชุมชน 30 ชนิด รวม 167 สายพันธุ์ (ครอบครัวละ 10-18 ชนิด 25-60 พันธุ์) โดยทั่วไปพบว่าทรัพย์สินในระดับครอบครัวดังกล่าวเป็นลักษณะสิทธิการครอบครองของครอบครัวนั้น โดยเฉพาะเมล็ดพันธุ์ของครอบครัว แม่บ้านจะเป็นผู้จัดการเก็บรักษา และตัดสินใจในการแบ่งปัน ไปขอ หรือแลกเปลี่ยนกับผู้อื่น แม้ว่าความเป็นเจ้าของจะขึ้นตรงกับแม่บ้านที่รับการสืบทอดเมล็ดพันธุ์และองค์ความรู้ในการเก็บรักษามาจากบรรพบุรุษ แต่ก็พบว่า การขอแบ่งปันหรือแลกเปลี่ยนกันระหว่างคนในชุมชนและต่างชุมชนก็เกิดขึ้นได้ หากแต่มีความเชื่อเกี่ยวกับขวัญ (จิตวิญญาณ) โฉลกหรือธาตุระหว่างเมล็ดพันธุ์กับมนุษย์ และระหว่างเมล็ดพันธุ์กับผืนดิน (ระบบนิเวศน์โดยรวมในพื้นที่นั้น) จะทำหน้าที่กลั่นกรองหรือเป็นระบบการคุ้มกันเมล็ดพันธุ์ดั้งเดิมของชุมชนได้เอง กล่าวคือ ชาวบ้านเชื่อว่าผู้ที่ถูกธาตุ ถูกโฉลกกับเมล็ดพันธุ์นั้นเท่านั้นจึงจะสามารถเพาะพันธุ์ขยายพันธุ์พืชนั้นให้เติบโตงอกงามและได้ผลดี เพราะเมล็ดพันธุ์ทุกเมล็ดมีขวัญ ผู้ที่รักษาเมล็ดพันธุ์นั้นไว้จะไม่นำเมล็ดพันธุ์ไปมอบให้ใครเองโดยเด็ดขาด เว้นแต่จะมีผู้มาขอเองที่บ้านและเจ้าของ (แม่บ้าน) จะเป็นผู้ตัดสินใจว่าจะมอบให้หรือไม่ โดยจะมอบเมล็ดพันธุ์ในบ้านให้ผู้อื่นได้ไม่เกิน 3 ชนิดเท่านั้น นอกจากนี้มีปัจจัยเงื่อนไขต่าง ๆ อีกมากมายที่เกี่ยวข้องต่อการดำรงอยู่ของเมล็ดพันธุ์พืชดั้งเดิมในชุมชน ได้แก่ระบบนิเวศน์วิทยาของพื้นที่ปลูก ทั้งเรื่องสภาพอากาศ สภาพดิน สภาพป่า และการประกอบพิธีกรรมในการทำนา ตลอดจนเงื่อนไขภายนอก เช่น นโยบายรัฐในการประกาศเขตป่าอนุรักษ์ และมาตรการจำกัดพื้นที่ทำกิน การลดระยะเวลาการพักพื้นที่ดินและการเข้ามาส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ ล้วนมีผลต่อสภาพพื้นที่และการสูญหายไปของเมล็ดพันธุ์ดั้งเดิมหลายชนิด

โดยสรุปแล้ว ระบบการจัดการทรัพย์สินของชุมชนแบ่งออกเป็น 3 ระดับ ซึ่งใน 3 ระดับนั้นมีลักษณะเชิงซ้อนไม่ได้แยกกันอย่างเด็ดขาด ได้แก่

(1.) **การจัดการทรัพย์สินในฐานะที่เป็นของชุมชน** โดยชุมชนปกาเกอญอบ้านแม่ลานคำยังปรากฏลักษณะการจัดการที่ดินในฐานะที่เป็นทรัพย์สินของชุมชน ซึ่งระดับของการจัดการนั้น พื้นที่ดินที่เป็นปายังคงมีความเข้มข้นของการครอบครอง การตัดสินใจ การดูแลจัดการ การใช้ประโยชน์แบบร่วมกันทั้งชุมชน ส่วนพื้นที่ไร่หมุนเวียน การครอบครอง การตัดสินใจยังคงเป็นไปโดยชุมชน ส่วนการดูแลจัดการเป็นของเครือญาติ และการใช้ประโยชน์เป็นของครอบครัว พื้นที่ที่มีระดับความเข้มข้นของการจัดการโดยชุมชนน้อยที่สุด คือพื้นที่สวน นา และที่ตั้งบ้าน แม้การครอบครอง การดูแลจัดการและการใช้ประโยชน์จะเป็นของเครือญาติและครอบครัวนั้น แต่การตัดสินใจยังคงเป็นไปโดยชุมชนอยู่ ส่วนชุมชนมังป่าไผ่มีพื้นที่ป่าที่ถือเป็นทรัพย์สินของชุมชน

(2.) **การจัดการทรัพย์สินในฐานะที่เป็นของตระกูล-เครือญาติ** การจัดการทรัพย์สินโดยตระกูลหรือเครือญาตินั้นส่วนใหญ่ใช้ในการจัดการแบ่งปันผลผลิต ซึ่งปรากฏให้เห็นทั้งในชุมชนมังและปกาเกอญอ แต่ในชุมชนปกาเกอญอยังมีการแบ่งปันการใช้ที่ดินในตระกูลเครือญาติกันด้วย

อย่างพื้นที่ไร่มุขเวียนที่สามารถขอใช้ประโยชน์ทำไร่ได้ถ้าพื้นที่ไร่บางแห่งของญาติพี่น้องต้องประสบปัญหา

(3.) การจัดการทรัพยากรในฐานที่เป็นของครอบครัว พื้นที่เกษตรที่มีความเข้มข้นของพืชที่ปลูกเพื่อขาย หรือพืชเศรษฐกิจมากเท่าไร ระบบการจัดการทรัพยากรในพื้นที่นั้น ๆ ก็จะเป็นของระดับครอบครัวหรือระดับปัจเจกมากขึ้นเท่านั้น อย่างเช่นสวนมะแขว่นของชาวปกากะญอที่เดิมเป็นไร่มุขเวียนและจัดการในฐานทรัพยากรของตระกูลผสมผสานกับของชุมชน แต่เมื่อมะแขว่นมีราคาและกลายเป็นพืชที่ขายได้ดี การจัดการในลักษณะปัจเจก-ครอบครัวจึงเกิดขึ้น นอกจากนี้ลักษณะการปลูกแบบที่เน้นการขาย เช่น ผัก ผลไม้ต่างๆ ที่เน้นพืชหลักเชิงเดี่ยวก็มีผลต่อการลดความหลากหลายของพืชในแปลงผลิต ทำให้การเข้าถึงในการใช้ประโยชน์ของผู้อื่นลดน้อยลงด้วย

- ระบบการให้คุณค่าของกรรมสิทธิ์ร่วม “สิทธิชุมชน”

1. เป้าหมายและอุดมการณ์ของกรรมสิทธิ์ร่วม “สิทธิชุมชน” เพื่ออิสรภาพ ความยั่งยืนของทรัพยากรธรรมชาติและความมั่นคงทางอาหาร

ขณะที่ระบบกรรมสิทธิ์โดยรัฐและปัจเจกที่เป็นแนวคิดแบบตะวันตกขูระบบการครอบครองแบบปัจเจกในลักษณะผูกขาดเบ็ดเสร็จและมุ่งเป้าประสงค์ที่ประสิทธิภาพ ผลทางเศรษฐกิจ อุดมการณ์ทางความคิดของชุมชนที่เป็นกรรมสิทธิ์ร่วมกลับมีเป้าหมายที่อิสรภาพ ความยั่งยืนของทรัพยากรธรรมชาติ และความมั่นคงทางอาหาร การจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับทรัพยากรต่างๆ ของชุมชนปกากะญอบ้านแม่ลานคำในลักษณะเป็นของส่วนรวมเป็นแนวทางที่ชุมชนเชื่อว่าจะสามารถปกป้อง รักษาทรัพยากรธรรมชาติให้มีความอุดมสมบูรณ์และยั่งยืนถึงลูกหลานได้

ซึ่งจะเห็นว่าเมื่อมีเป้าหมายความต้องการด้านเศรษฐกิจเข้ามา ระบบการจัดการทรัพยากรเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบกรรมสิทธิ์ปัจเจกมากขึ้น

2. “สิทธิชุมชน” เป็นระบบความสัมพันธ์ที่เน้นการมีส่วนร่วม โดยการสร้างข้อตกลงร่วม

อาจกล่าวได้ว่าระบบกรรมสิทธิ์ร่วมเป็นระบบความสัมพันธ์ในลักษณะของการหาข้อตกลงร่วมกัน โดยมีปัจจัยเงื่อนไขทั้งภายในและภายนอกที่เปลี่ยนแปลงไปทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงข้อตกลงร่วมของชุมชนเกี่ยวกับระบบความสัมพันธ์ดังกล่าว

3. “สิทธิชุมชน” เป็นระบบการจัดการสิทธิเชิงซ้อน

ระบบสิทธิระหว่างชุมชนกับทรัพยากรธรรมชาติ ไม่ใช่ลักษณะการครอบครองเป็นเจ้าของแบบผูกขาด (*exclusion*) ผู้ศึกษาพบว่าระบบกรรมสิทธิ์ของชุมชนกลับเป็นลักษณะของระบบความ

สัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนกับการจัดการกับทรัพยากรภายในชุมชน ทั้งที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติ (ที่ดิน น้ำ ป่า) ทั้งที่เป็นทรัพยากรจากผลผลิตที่เป็นทั้งอาหาร สมุนไพร พืช ไม้ใช้สอย และรวมไปถึง ทรัพยากรทางปัญญาอย่างองค์ความรู้ พิธีกรรม บทกลอนคำสอน ฯลฯ

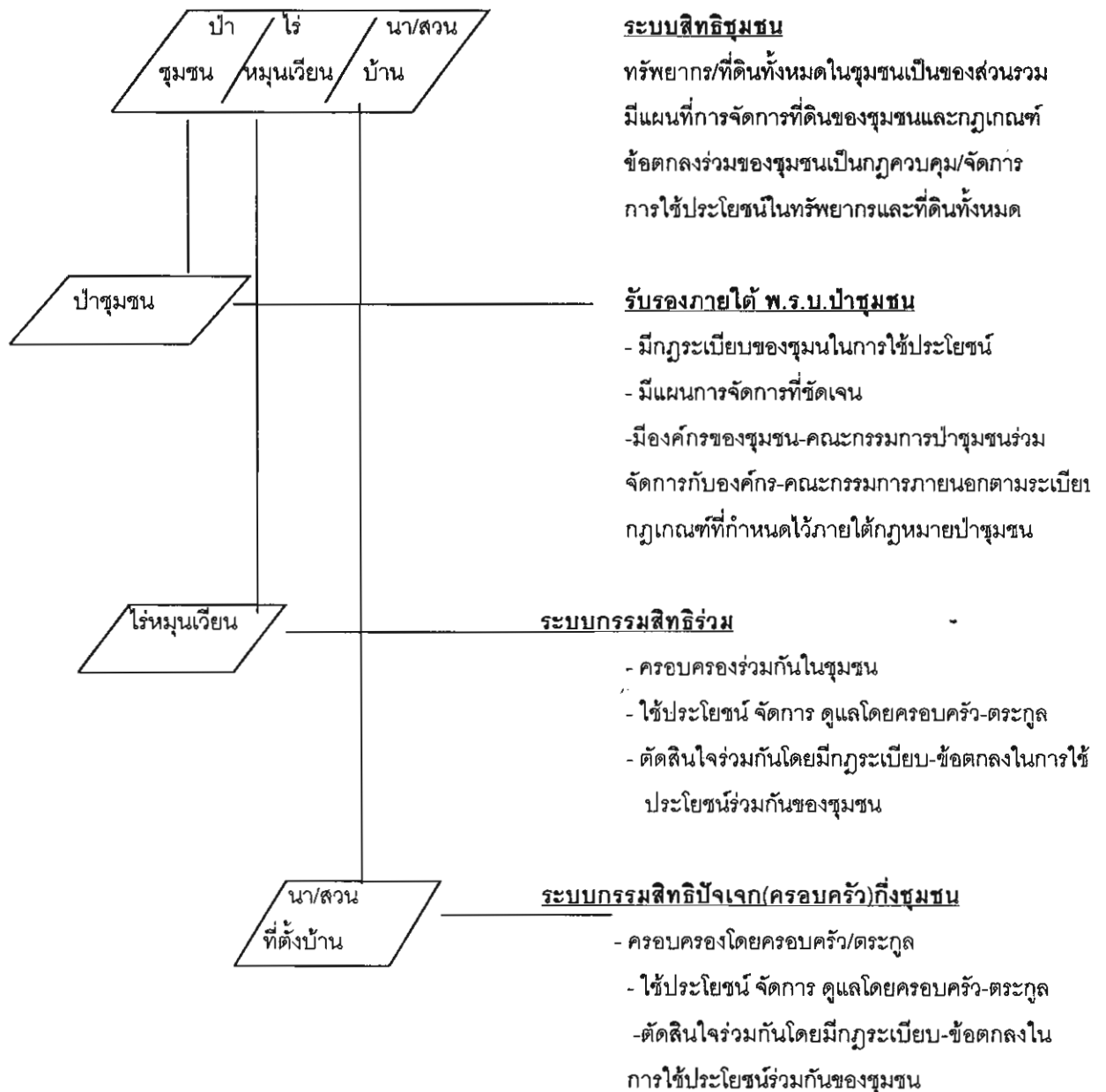
ระบบความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นความสัมพันธ์ที่ซับซ้อน เป็นระบบความสัมพันธ์ในลักษณะ กึ่งชุมชน-กึ่งตระกูล ชุมชนมิได้แยก สิทธิการครอบครอง สิทธิการใช้ประโยชน์ การดูแลรักษาและการตัดสินใจ ออกจากกันอย่างเด็ดขาด

4. “สิทธิชุมชน” กับการจัดการด้านอาณาเขต

การจัดการระบบความสัมพันธ์ยังมีความแตกต่างกันระหว่างแนวความคิดสองด้าน แนวคิดแบบระบบสิทธิผูกขาดมองทรัพยากรในลักษณะของเขตแดน(territory)และใช้ระบบสิทธิครอบครองบนเขตแดนหนึ่งๆในลักษณะแบบเบ็ดเสร็จ กล่าวคือ ใครครอบครองเขตแดนนั้นก็จะมีสิทธิอำนาจความเป็นเจ้าของอย่างเบ็ดเสร็จในทุกอย่างที่อยู่ในเขตแดนนั้น ๆ หากแต่ระบบความสัมพันธ์ในแบบของชุมชน กลับเป็นลักษณะเชิงซ้อน โดยมีได้ใช้เกณฑ์ของเขตแดนเป็นหลัก ในเขตแดนหนึ่ง ๆ ยังมีระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับทรัพยากร ซึ่งรวมถึงทรัพยากรชีวภาพที่อยู่ในเขตแดนพื้นที่แห่งนั้น ที่แตกต่างซับซ้อนกันไปตามเงื่อนไขต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น

• ข้อเสนอต่อระบบสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

- ข้อเสนอของชุมชนแม่ลานคำ ยังคงเป็นไปในลักษณะแบบองค์รวมไม่ได้แยกทรัพยากรชีวภาพจากทรัพยากรธรรมชาติโดยรวม ซึ่งสามารถสรุปเป็นแผนภาพได้ดังนี้

ข้อเสนอเกี่ยวกับกฎระเบียบข้อตกลงของชุมชน
ในการจัดการที่ดินและทรัพยากรในที่ดินของชุมชนแม่ลานคำ

ข้อห้าม	ข้อพึงปฏิบัติ
ห้ามขายที่ดินภายในชุมชนโดยเด็ดขาด	1. ต้องช่วยเหลือเกื้อกูล แบ่งปันและดูแลที่ดินร่วมกัน
ห้ามขายเมล็ดพันธุ์ดั้งเดิมของชุมชนโดยเด็ดขาด	2. พื้นที่ไร่มุมนเวียนควรสงวนไว้สำหรับทำไร่มุมนเวียนเท่านั้น
ห้ามใช้สารเคมีในพื้นที่ไร่มุมนเวียนโดยเด็ดขาด	3. ถ้าต้องการเปลี่ยนพื้นที่ไร่มุมนเวียนเป็นพื้นที่นา/ที่สวนต้องปรึกษาที่ประชุมหมู่บ้านและตัดสินใจร่วมกัน
ห้ามทำไร่ซ้ำในพื้นที่เดิมติดต่อกันเกิน 3 ปี	4. หากต้องการปลูกพืชพันธุ์ใหม่ต้องปรึกษาที่ประชุมหมู่บ้านพิจารณาตัดสินใจร่วมกัน
ห้ามปลูกพืชที่เป็นโทษ/ก่อผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม	

ข้อเสนอของชุมชนมังป่าไผ่

ชุมชนมังยังคงเห็นว่าระบบการจัดการทรัพยากรในฐานะทรัพย์สินอย่างที่เป็นอยู่มีความสอดคล้องกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรม แต่เห็นว่ารัฐต้องรับรองสิทธิในการทำกิน โดยออกเอกสารสิทธิในพื้นที่ที่มีการทำการถือครองทำกินมายาวนาน อย่างไรก็ตาม สมาชิกส่วนใหญ่ในชุมชนยังต้องการสิทธิปัจเจกที่ทำให้เกิดความมั่นคงในการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อขาย และสมาชิกบางส่วนที่เห็นว่าระบบการทำไร่ข้าวและไร่ข้าวโพดยังไม่ควรเปลี่ยนแปลงละทิ้ง เพราะปัญหาราคาผลผลิตไม่แน่นอนอาจทำให้ไม่สามารถซื้อข้าวเพียงพอเลี้ยงคนในครอบครัวได้ การทำไร่ข้าวและไร่ข้าวโพดคือฐานอาหารของครอบครัว ที่มีพืชพันธุ์อาหารที่ใช้บริโภคในครัวเรือนและข้าวโพดเลี้ยงหมูที่เป็นอาหารสำคัญและอาหารในพิธีกรรมต่าง ๆ อีกด้วย ซึ่งการจัดการในลักษณะตระกูลยังมีความสำคัญต่อชุมชนเช่นกันในการจัดการผลผลิตที่ลดความเหลื่อมล้ำระหว่างฐานะทางเศรษฐกิจของสมาชิกในชุมชน นอกจากนี้หลายคนยังเห็นว่าพันธุ์พืชที่ได้รับการส่งเสริมจากโครงการหลวงและหน่วยงานต่าง ๆ ยังยากต่อการควบคุมการจัดการที่ดิน โดยเฉพาะการใช้สารเคมีที่มีผลต่อดินและน้ำ ตลอดจนการถูกกล่าวหาจากสังคมที่เพ่งเล็งจนเฝ้าระวังว่าเป็นต้นเหตุของการทำลายทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่สูง ซึ่งเมื่อระบบการผลิตเปลี่ยนเป็นระบบพืชเศรษฐกิจมากขึ้น การจัดการควบคุมโดยองค์กรของชุมชนก็ทำได้ยากมากขึ้นเช่นกัน

ข้อเสนอของชุมชนคนไทยพื้นราบบ้านสันป่าตึง

ชุมชนบ้านสันป่าตึงปรับเปลี่ยนระบบเกษตรจากการทำไร่ข้าวหมุนเวียนและการทำนาข้าวพันธุ์พื้นเมืองมาเป็นระบบการทำนาข้าวสลับกับสวนถั่วเหลืองในพื้นที่นา ซึ่งเป็นการถือครองที่ดินแบบปัจเจก

การที่ต้องพึ่งพาพันธุ์พืชจากการส่งเสริมที่เป็นพันธุ์พืชใหม่ทดแทนพันธุ์พื้นเมืองที่เคยปลูกทำให้ไม่สามารถควบคุมจัดการที่ดินให้คงความสมบูรณ์ได้ ปัจจุบันชุมชนต้องเผชิญกับปัญหาการใช้ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง และยาฆ่าหญ้าที่ต้องใช้เพิ่มมากขึ้นและทำให้รายได้จากการขายถั่วเหลืองไม่คุ้มค่าต้นทุน จึงเกิดการรวมกลุ่มเป็นกลุ่มถั่วเหลืองปลอดสารขึ้น เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าวนอกจากนี้ การส่งเสริมพืชพันธุ์ใหม่โดยหน่วยงานเกษตรอำเภอที่ผ่านมาได้เคยมีการนำถั่วเหลืองพันธุ์ใหม่ที่อ้างว่าแมลงศัตรูพืชไม่สามารถมากินได้ แต่ไม่สามารถเก็บเมล็ดพันธุ์ได้และต้องซื้อพันธุ์ใหม่ทุก ๆ ปี ทำให้กลุ่มถั่วเหลืองปลอดสารเกรงว่าจะเป็นพืชตัดต่อยีนจึงไม่นำมาปลูก และเกิดการตื่นตัวต่อปัญหาผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมมากขึ้น

กลุ่มถั่วเหลืองปลอดสาร(กลุ่มเกษตรอินทรีย์)ได้มีข้อเสนอต่อการส่งเสริมของรัฐว่าไม่ควรนำพืชตัดต่อยีนมาส่งเสริมแก่เกษตรกรเพราะจะส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม ทั้งยังทำให้ความสามารถในการจัดการระบบการผลิตของเกษตรกรลดน้อยลง ชุมชนไม่มีความรู้และความสามารถในการจัดการด้านเมล็ดพันธุ์ใหม่ๆ และต้องพึ่งพาทายนอกตลอดไปมากที่สุด

กรณีศึกษาสิทธิเกษตรกรและชุมชนในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภาคอีสาน

โดย

สุวัฒน์ กุมพิทักษ์

กรณีศึกษาบ้านหนองโง้ง

ตำบลบ้านหวาย อำเภอวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคาม

1. ประวัติความเป็นมา

บ้านหนองโง้ง เป็นหมู่บ้านที่ก่อตั้งขึ้น เมื่อประมาณ 150 ปีที่ผ่านมา โดยมีครอบครัวของหลวงจันทร์ (หลวง ภาษาลาว ซึ่งหมายถึง ผู้นำ ผู้นำพา ผู้มีสติปัญญา) เป็นครอบครัวแรก โดยอพยพมาจากบ้านดงใหญ่ ตำบลดงใหญ่ อำเภอวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคาม เนื่องจากบ้านดงใหญ่นั้น เป็นชุมชนขนาดใหญ่เกินไปจนเกิดการขาดแคลนที่ทำกิน ประกอบกับการขาดแคลนความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ หลวงจันทร์จึงพาครอบครัวมาหาแหล่งที่ทำกินแหล่งใหม่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ โดยมีสภาพป่าไม้ที่หนาแน่น และอยู่ใกล้แหล่งน้ำ ชื่อว่า กุดโง้ง (กุด หมายถึง หนองน้ำ ที่มีเขตเชื่อมต่อกับลำห้วยใหญ่ได้, โง้ง ซึ่งหมายถึง การคดเคี้ยวของแม่น้ำ) ที่เป็นมาของชื่อหมู่บ้าน ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น หนองโง้ง

ครั้งหนึ่งหมู่บ้านหนองโง้ง เกิดภาวะภัยแล้ง ซึ่งยาวนานกว่า 7 ปี ได้สร้างความเดือดร้อนให้แก่ชาวบ้านเป็นจำนวนมาก จึงเริ่มมีประชากรอพยพย้ายออกจากหมู่บ้านเรื่อย ๆ จนเหลือเพียงบางครอบครัว กระทั่งพ้นภาวะภัยแล้งนี้ จึงมีประชากรอพยพย้ายกลับมาทำกินที่แหล่งเดิม เนื่องจากบ้านหนองโง้ง มีสภาพที่มีความอุดมสมบูรณ์มากกว่าพื้นที่อื่น ๆ หลังจากนั้น พ.ศ. 2506 ชาวบ้านหนองโง้ง ได้ร่วมใจสร้างวัดใหม่สามัคคีธรรมขึ้น ให้เป็นวัดประจำหมู่บ้าน โดยมี พระอาจารย์พูนศรีครองพลชา เป็นเจ้าอาวาส

2. อาณาเขตติดต่อ

บ้านหนองโง้ง หมู่ที่ 10 ตำบลบ้านหวาย อำเภอวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคาม ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของตำบลบ้านหวาย อยู่ห่างจากตัวอำเภอวาปีปทุม 12 กิโลเมตร ห่างจากตัวจังหวัด 52 กิโลเมตร มีอาณาเขตติดต่อกับหมู่บ้านต่าง ๆ ดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับบ้านดอนหัน ตำบลดงใหญ่ อำเภอวาปีปทุม
จังหวัดมหาสารคาม

ทิศใต้ ติดต่อกับบ้านหวาย ตำบลบ้านหวาย อำเภอวาปีปทุม

จังหวัดมหาสารคาม
ทิศตะวันตก ติดต่อกับบ้านเขวาสี ตำบลแคน อำเภอลำทะเมนชัย
จังหวัดมหาสารคาม
ทิศตะวันออก ติดต่อกับบ้านโสกยาง ตำบลหนองแสง อำเภอลำทะเมนชัย

2. ประชากร

บ้านหนองโ้ง มีประชากร ทั้งหมด 238 คน จำแนกเป็นชาย 103 คน เป็นหญิง 135 คน มีจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 39 ครัวเรือน มีนามสกุลจำนวน 31 สกุล

ลักษณะครอบครัวส่วนใหญ่ของบ้านหนองโ้ง เป็นครอบครัวเดี่ยว โดยเมื่อมีการสมรสแล้ว ฝ่ายชายจะแยกไปอยู่กับฝ่ายหญิง ปลุกบ้านอยู่ต่างหากในบริเวณใกล้เคียงกับบ้านของครอบครัว พ่อ-แม่ฝ่ายหญิง ฝ่ายหญิงส่วนใหญ่ในครอบครัวจะมีเพียง พ่อ แม่ และลูกประมาณ 4-5 คน ส่วนครอบครัวขยายในหมู่บ้านหนองโ้ง จะพบเห็นได้น้อย เป็นการอยู่รวมกันของคู่แต่งงานกับพ่อและแม่ฝ่ายหญิง ซึ่งบางครอบครัวจะมี ตา ยาย ปู่ ย่า อา น้า ป้า อาศัยอยู่ด้วย

มีการอพยพแรงงานไปทำงานที่อื่นเป็นการอพยพแบบไม่ถาวร ซึ่งนิยมไปทำงานในกรุงเทพฯ ในประเภทการทำงานในโรงงาน และตัดอ้อยในจังหวัดสระบุรี เป็นส่วนใหญ่ จำนวนผู้อพยพเคลื่อนย้ายแรงงาน จำนวนนี้ 15 คน แยกเป็นเพศหญิง 7 คน และเพศชาย 8 คน ส่วนใหญ่จะอยู่ช่วงอายุ 15 – 35 ปี

3. ทรัพยากรของชุมชน

ดิน สภาพและคุณภาพของดินพืชที่บ้านหนองโ้ง มีลักษณะเป็นดินร่วนปนทรายมีสีแดง มีความอุดมสมบูรณ์ระดับปานกลาง การระบายน้ำปานกลางถึงดี ชาวบ้านใช้ประโยชน์จากที่ดินในการทำการเกษตร เช่น ปลูกข้าว ปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ เนื่องจากสภาพของดินมีลักษณะค่อนข้างสมบูรณ์ โดยเฉพาะเมื่อเทียบกับพื้นที่อื่น ไม่มีปัญหาเรื่องของดินเสื่อมคุณภาพในการบำรุงดิน ชาวบ้านบางคนยังใช้ปุ๋ยคอกในการบำรุงดิน เนื่องจากสะดวกและง่ายกว่า

น้ำสำหรับการบริโภค ชาวบ้านอาศัยน้ำฝนในการบริโภค โดยมีถังน้ำเก็บกักน้ำไว้ในทุกครัวเรือน ประมาณ 157 ใบ

น้ำสำหรับอุปโภค เนื่องจากสภาพที่ดินบ้านหนองโ้ง เป็นดินเค็ม ชาวบ้านจึงอาศัยแหล่งน้ำตามธรรมชาติ คือ หนองโ้ง สระแวงน้อย เป็นต้น ในการใช้อุปโภค นอกจากนี้ยังมีบ่อน้ำตื้นอีก 1 แห่ง ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของหมู่บ้าน บริเวณทุ่งนาชาวบ้านบางส่วนได้ใช้ประโยชน์จากน้ำในส่วนนี้

แหล่งน้ำเพื่อการเกษตร ทางทิศใต้ของหมู่บ้านมีลำห้วยโสกคลองไหลผ่านหมู่บ้านเลียบไปทางทิศใต้ผ่านหมู่บ้านหนองโ้ง บ้านมะเขว แล้วจึงลงสู่ลำน้ำเสียว ชาวบ้านใช้ประโยชน์จากลำห้วยนี้ เพื่อใช้ในการเกษตร นอกจากนี้ยังมีแหล่งน้ำอื่น คือ หนองบัว หนองโ้ง หนองแอ

ป่าไม้ บ้านหนองโ้ง มีป่าไม้สาธารณะอยู่ 2 แห่ง คือ

1. ป่าโคกใหญ่ ป่าสาธารณะ ครอบคลุมพื้นที่ 5 ตำบลใช้ประโยชน์ร่วมกัน

2. ดอนปู่ตา มีพื้นที่ 56 ไร่ ถือเป็นป่าสาธารณะ เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ภูมิปัญญาของคนโบราณ การตั้งบ้านจะต้องมีการสร้างภูมิคุ้มกันบ้าน สำหรับป้องกันผีจากภายนอกหมู่บ้าน ในอดีตชาวบ้านเคารพนับถือ และไม่กล้าบุกรุกทำลาย เพราะเป็นพื้นที่ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ปกปักรักษาคุ้มครองหมู่บ้าน จะมีการทำพิธีกรรมบวงสรวงใน การทำบุญเดือน 6 เลี้ยงเหล้าไหไก่ตัว (เดือน พฤษภาคม) เดือน 8 เลี้ยงพาข้าวเมื่อเข้าพรรษา และเดือนยี่ จะเลี้ยงเหล้าไหไก่ตัว โดยเลี้ยงยี่เลี้ยงเจียง เพื่อขอเก็บเกี่ยวผลผลิตในดอนปู่ตา

การใช้ประโยชน์ป่าไม้ในดอนปู่ตาไปใช้บ้างเช่น ทำศาลาวัด ฆ่าอาหารสามารถหาอยู่หากินได้แต่ห้ามหาไปขาย การนำไม้ขนาดเล็ก เช่น ไม้โกทา ไม้คัตเจ้า สำหรับทำไฟหุงข้าว เป็นต้นสภาพปัจจุบันได้มีการบุกรุกเข้าทำให้ดอนปู่ตาต้องแบ่ง เป็น 2 แปลงไม่ติดต่อกันเหมือนเดิม

4. การพัฒนาภายในหมู่บ้าน

1) ศูนย์สาธิตร้านค้าประจำหมู่บ้าน

จากการที่กรมเร่งรัดพัฒนาชนบท (ร.พ.ช.) ได้จัดให้หมู่บ้านต่าง ๆ ในเขตอำเภอมวกเหล็ก ไปอบรมเพื่อให้ความรู้ในการบริหารต่าง ๆ เพื่อให้ชุมชนต่าง ๆ ก่อตั้งร้านค้าประจำหมู่บ้านเมื่อปี พ.ศ. 2539 เพื่อให้สมาชิกในหมู่บ้านไม่ต้องถูกเอารัดเอาเปรียบจากร้านค้าภายในชุมชน และให้สมาชิกได้สั่งซื้อของราคาถูก มีสมาชิก 36 คน เงินทุนหมุนเวียน 18,500 บาท จากจำนวนหุ้น 185 หุ้น ๆ ละ 100 บาท รายได้ประมาณเดือนละ 3,000 – 4,000 บาทต่อเดือน

2) กลุ่มออมทรัพย์

ในปี พ.ศ. 2539 องค์การนาชาชาติเพื่อร่วมกันพัฒนา (PLAN) เข้ามาส่งเสริมผลักดันให้มีการรวมกลุ่มของชาวบ้านหนองโ้ง โดยจัดตั้งคณะกรรมการขึ้นเพื่อให้ชาวบ้านตระหนักถึงประโยชน์ของการตั้งกลุ่มและให้ความรู้ในการบริหารโครงการ

3) คณะกรรมการป่าชุมชนโคกใหญ่

เมื่อปี พ.ศ. 2534 นายบุญเรือง ยางเกลือ ผู้ใหญ่บ้านหนองโ้ง ได้เห็นว่า ป่าชุมชนโคกใหญ่ มีความเสื่อมโทรมอันเนื่องจากการบุกรุกและการทำลายป่าไม้ จึงได้หาเครือข่ายจากหมู่บ้านต่าง ๆ จนครบ 14 หมู่บ้าน เพื่อตั้งคณะกรรมการ ดูแลป่าชุมชนโคกใหญ่ เมื่อ 15 ตุลาคม พ.ศ. 2537 จึงเริ่มตั้งคณะกรรมการอย่างเป็นทางการเพื่อออกกฎหมายระเบียบ มีการรณรงค์และเผยแพร่ เพื่อให้ชาวบ้านในชุมชนต่าง ๆ ตระหนักและเห็นความสำคัญของป่า และร่วมกันเพื่อป้องกันการบุกรุกป่าจากบุคคลภายนอก ดำเนินอนุรักษ์ และฟื้นฟูสภาพป่าให้มีสภาพความอุดมสมบูรณ์ เพื่อควบคุมการใช้ประโยชน์จากป่าให้มีความเหมาะสม

5. สภาพทางเศรษฐกิจ

ชาวบ้านหนองโ้ง ประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรม อาชีพหลักทำนา โดยอาศัยน้ำฝนที่ตกตามฤดูกาล พื้นที่ที่ชาวบ้านใช้ทำนา มีพื้นที่ประมาณ 900 ไร่ ที่นาเฉลี่ย 10 ไร่ต่อครอบครัว นิยมปลูกทั้งข้าวเจ้า และข้าวเหนียว การทำนาได้รับพันธุ์ข้าวส่งเสริม จากกรมส่งเสริมการเกษตร โดยผ่านอำเภอวาปีปทุม เช่น พันธุ์ข้าว กข.15 กข.16 หอมมะลิ เป็นต้น ผลผลิตข้าวเปลือก(ข้าวเหนียว) ผลผลิต 45 ถึง หรือ 450 กิโลกรัม ขายในราคา กิโลกรัมละ 4.70 บาท ซึ่งส่วนมากจะนำไปขายเองในตัวอำเภอส่วน รายได้เฉลี่ยประมาณ 14,000 บาทต่อครอบครัว อาชีพรอง คือ การเลี้ยงสัตว์ เช่น โค 15 ครอบครัว กระบือ 6 ครอบครัว สุกร 5 ครอบครัว การปลูกผักสวนครัว โดยส่วนมากจะเป็นการปลูกเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือน แต่มีชาวบ้านบางส่วนนำผักไปขายในตลาดเช้าที่ตัวอำเภอ

การทำผลิตภัณฑ์จากกลุ่มบ้านแม่บ้าน เป็นอาชีพที่เริ่มส่งเสริมได้ไม่กี่เดือนที่ผ่านมา จากองค์กรป่าชุมชนโคกใหญ่ ซึ่งทำผลิตภัณฑ์ที่ทำจำหน่าย เช่น ปลาرائبอง น้ำปลา ปลาร้า ปลาปั่น ขนมต่างๆชาวบ้านก็ยังมีการเลี้ยงสัตว์ เพื่อส่งเสริมรายได้ คือ อาชีพหลักของชาวบ้าน คือ การทำนา ส่วนใหญ่ปลูกต่อ 1 ไร่ และทำสวนปลูกผักสวนครัวมีพื้นที่ประมาณ 10 ไร่ โดยเฉลี่ย ส่วนการทำนาได้

การรับจ้างภายในหมู่บ้าน คือ รับจ้างเก็บเกี่ยว รับจ้างดำนา วันละ 110 – 130 บาท การทำผลิตภัณฑ์ เครื่องบริโภค เช่น การทำน้ำปลา ปลาร้า ทำขนม ส่วนในช่วงหลังฤดูเก็บเกี่ยวชาวบ้าน บางส่วนจะอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานภายนอกท้องถิ่น พบว่ามีชาวบ้านมีการอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานในช่วงหลังฤดูเก็บเกี่ยว ช่วงอายุที่อพยพแรงงานจะอยู่ในช่วงวัยแรงงาน คือ 15 – 35 ปี มีครอบครัวที่มีสมาชิกไปทำงานต่างถิ่น จำนวน 9 ครัวเรือน ส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพในโรงงานอุตสาหกรรม ในจังหวัดกรุงเทพฯ และรับจ้างตัดอ้อยในจังหวัดสระบุรี เมื่อหมดการจ้างงานก็จะกลับบ้าน ส่วนการรับจ้างนอกท้องถิ่นแบบไปเช้าเย็นกลับ เช่น การรับจ้างก่อสร้าง นั้นไม่ปรากฏในหมู่บ้านหนองโ้ง

ชาวบ้านหนองโ้ง จะมีการกู้ยืมเงินจากแหล่งกู้ยืม 3 แห่ง คือ กลุ่มออมทรัพย์ในชุมชน ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร(ธกส.) และสหกรณ์ โดยจะกู้ยืมในวงเงินตั้งแต่ 5,000 บาท ไปจนถึง 30,000 บาท ซึ่งดอกเบี้ยจากทั้ง 2 แหล่ง จะเสียดอกเบี้ยร้อยละ 12 ต่อปี การกู้ยืมจาก 2 แห่งนี้ ส่วนใหญ่จะนำไปซื้อปุ๋ยวิทยาศาสตร์และเครื่องมือทำการเกษตรต่างๆ และสิ่งจำเป็นอื่นๆ ที่สำคัญในการดำรงชีวิต

6. วัฒนธรรมประเพณี

วัฒนธรรมและประเพณีของชาวบ้านหนองโ้ง มีลักษณะเช่นเดียวกับท้องถิ่นอื่น ในจังหวัดมหาสารคาม โดยเฉพาะฮีตสิบสอง คองสิบสี่ มีส่วนอนุรักษ์และส่งเสริมฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมอีสาน

ชาวบ้านหนองโ้ง มีความยึดมั่นเชื่อถือในพุทธศาสนา ซึ่งเป็นการผสมผสานระหว่างศาสนาพุทธ พราหมณ์ และผี มีการปฏิบัติตามประเพณีและวัฒนธรรมอีสานดังนี้

- เดือนอ้าย เดิมเป็นบุญเข้ากรรม แต่ปัจจุบันนี้ไม่มีแล้ว
- เดือนยี่ บุญกุ่มข้าวใหญ่ ประเพณีบุญผ้าป่า(ช่วงตรุษจีน)
- เดือนสาม ประเพณีบุญข้าวจี โดยทำในวันเพ็ญ ขึ้น 15 ค่ำ ซึ่งเป็นวันมาฆบูชา ชาวบ้าน ใช้น้ำขี้เฒ่าหนึ่งขันเป็นก้อนจีแล้วนำไปปิ้งไฟ พอสุกเกรียมแล้วทาด้วยอ้อยและไข่ นำไปปิ้งต่อจนสุกดีแล้ว ในภาชนะถวายพระ
- เดือนสี่ ประเพณีทำบุญพระเวสสันดร เทศมหาชาติ
- เดือนห้า ประเพณีทำบุญสงกรานต์
- เดือนหก ประเพณีทำบุญวิสาขบูชา และบุญบั้งไฟ
- เดือนเจ็ด ประเพณีบุญเบิกบ้าน
- เดือนแปด ประเพณีเข้าพรรษา
- เดือนเก้า ประเพณีทำบุญข้าวประดับดิน ชาวบ้านนิยมทำในวันแรม 14 ค่ำ เดือนเก้า โดยชาวบ้านจำหน่ายข้าวปลาอาหารพร้อมหมากพลู ยาสูบ นำไปวางไว้ตามพื้นดิน
- เดือนสิบ ประเพณีบุญข้าวสาก(บุญข้าวกระยาสารท) ทำกันในวันเพ็ญเดือนสิบ
- เดือนสิบเอ็ด ประเพณีทำบุญออกพรรษา โดยมีการทำบุญตักบาตรในตอนเช้าและภาค กลางคืนมีงานบันเทิงต่าง ๆ
- เดือนสิบสอง ประเพณีทำบุญทอดกฐิน ทำกันตั้งแต่วันแรม 1 ค่ำ เดือน 11 ไปจนถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12

พิธีกรรมที่ชาวบ้านยึดถือปฏิบัติร่วมกันทั้งหมู่บ้าน พิธีกรรมที่สำคัญ ๆ ดังนี้ คือ

1) การทำบุญสู่ขวัญข้าว ทำในช่วงวัน 3 ค่ำ เดือน 3 ก่อนจะมีการทำนา โดยชาวบ้านจะนำข้าวเปลือกมาวางไว้ในบ้านเรือนของแต่ละครัวเรือนแล้ว จึงนิมนต์พระเวียงทำพิธีในบ้านต่าง ๆ จนครบทุกบ้าน

2) การแต่งงาน ประเพณีการแต่งงานในบ้านหนองโ้ง จะเรียกว่า การกินตอง ซึ่งก่อนที่จะมีการกินตองฝ่ายชายจะต้องไปสู่ขอฝ่ายหญิง พ่อแม่ฝ่ายหญิงจะเป็นผู้เรียกสินสอดมาน้อยแล้ว แต่จะตกลงกัน จากนั้นก็จะกำหนดวันหมั้น นิยมกันทำในเดือนคู่ ในประเพณีมีการสู่ขวัญ กันประตู่เงิน ประตู่ทอง การผูกมือบ่าวสาว หลังจากนั้นจะมีการเลี้ยงฉลองกันอย่างครึกครื้นและเป็นที่สนุกสนาน

3) การจัดงานศพ ความเชื่อเรื่องผีที่เก็บศพ เชื่อว่าศพอยู่ที่ไหนจะไม่ไปทำกินที่นั่น เพราะมันเข็ดมันขวาง (มันเข็ด=ผีดุร้าย มันขวาง= ขัดขวาง ไม่เจริญรุ่งเรือง) เมื่อมีการตายในหมู่บ้าน จึงนำศพไปฝังหรือเผาที่ป่าช้า ซึ่งจะมีการบอกกล่าวให้คนในหมู่บ้านทราบ และปัจจุบันมีการแจก

การัดเชิญไปยังคนนอกหมู่บ้าน การจัดงานศพจะมีคนมาช่วยงานเป็นจำนวนมาก ส่วนการจัดการศพนั้น ส่วนมากจะเก็บศพไว้ไม่เกิน 3 วัน ถ้าต้องรอลูกหลานที่ไปทำงานต่างจังหวัด แต่โดยทั่วไปก็จะเก็บศพไว้เพียง 1 วัน หลังจากนั้นก็จะนำศพไปทำพิธีป่าณกิจศพที่วัด ส่วนกระตูกความเชื่อโบราณ จะไม่เอากระดูกพ่อแม่มาไว้ที่บ้านแต่จะเอาไว้ที่วัดรวมกัน หากเอามาอยู่ข้างนอกจะทำให้ลูกหลานกลัว และไม่เป็นมงคล หรือเชื่อว่า บิดามารดาแบ่งให้ตัวเราแล้วไม่ควรเอามาเก็บไว้อีกซึ่งหากพิจารณากันอย่างลึกซึ้งจะเห็นว่า คนโบราณนั้นฉลาดที่จะให้ลูกหลานได้ร่วมกันไปทำบุญที่วัดซึ่งจะนิยมทำในวันสำคัญ เช่น เข้าพรรษา ออกพรรษา สงกรานต์ เป็นต้น

7. การอนุรักษ์พันธุ์กรรมพืชพื้นบ้าน

บ้านหนองโ้ง เป็นหมู่บ้านที่มีการทำเกษตรกรรมยั่งยืนตั้งแต่ปี 2541 ทำให้ความสนใจและมีการคัดเลือกพันธุ์กรรมเอง

พันธุ์พืชอาหารที่ยังมีการเก็บเอง ได้แก่ หอม กระเทียม ผักกาด ขาว ผักชีลาว กระหล่ำปลี มะนาว มะกูด ขิงข่า ตะไคร้ สระแหน่ พักทอง บวบ พักเขี้ยว น้ำเต้า มะพร้าว แตงไทย กระชาย เป็นต้น ส่วนที่ซื้อจากตลาด ได้แก่ กระหล่ำตอก ผักบุ้งจีน ข้าวโพด แตงโม แตงกวา ถั่วพักยาว ถั่วลิสง เป็นต้น

พันธุ์ข้าวที่ยังคงเหลืออยู่ ได้แก่ ข้าวเจ้าดอก ข้าวเจ้าแดง ข้าวซี่ตม ข้าวปลาชีวิต และข้าวเก่า เป็นต้น

แนวคิดในการอนุรักษ์ เมล็ดพันธุ์ และข้าวพันธุ์พื้นบ้านให้คงอยู่ เป็นเรื่องที่ชาวบ้านได้พูดคุยกันมาหลายปี ซึ่งครอบครัวที่เป็นหลักอยู่เดิมมักจะเป็นครอบครัวที่มีการสะสมพันธุ์ได้มากกว่าครอบครัวที่ขยายใหม่

ผู้หญิงจะมีบทบาทสูงมากในการเก็บพันธุ์ หลายครอบครัวจะมอบอำนาจให้ผู้หญิง เป็นผู้จัดหา แม้ว่าผู้ชายจะมีส่วนร่วมในการตัดสินใจว่าควรจะเก็บพันธุ์อะไร แต่สุดท้ายแม่บ้านจะเป็นคนจัดเก็บและนำออกไปปลูก หรือแจกจ่ายกับญาติพี่น้อง เหตุผลที่ผู้หญิงมีบทบาทสูงกว่า เป็นเพราะฝ่ายชายไม่ค่อยได้อยู่กับบ้านและไม่ได้ดูแลทรัพย์สินภายในบ้าน

พันธุ์กรรมพื้นบ้านเหลือน้อยเต็มที ด้วยเหตุปัจจัยหลายอย่างได้แก่ สถานที่เก็บเปลี่ยนแปลง จากเดิมชาวบ้านมีคิงไฟ (คร้ว) และใช้ไม้พินทำให้เก็บพันธุ์ได้ดี ปัจจุบัน ใช้ถ่านหรือแก๊สทำให้มีปัญหาในการเก็บรักษา การงอกไม่ดี

8. การอนุรักษ์พันธุ์ข้าว

ในหมู่บ้านหนองโ้งมีครอบครัว ที่สามารถอนุรักษ์พันธุ์ข้าพื้นบ้านหลายครอบครัว ซึ่งแต่ละคน มีมุมมองที่แตกต่างกัน ดังนี้

พ่อบุญจันทร์ ประกอบสิม มีข้าวปลาชีว ซึ่งเป็นข้าวเหนียว เริ่มอนุรักษ์(เริ่มปลูก) เมื่อปี พ.ศ.2540 ได้มาเพราะเห็นว่าเหมาะกับสภาพพื้นที่นาของตนเอง ไปเอาจากบ้านพี่ชายเมื่อปีที่แล้ว ซึ่งเห็นว่าเหมาะกับสภาพพื้นที่นาดีเพราะที่นาติดกันเห็นว่าได้ผลผลิตดี เป็นข้าวเบาเก็บเกี่ยวเร็วกว่าพันธุ์ข้าวอื่นๆ และที่สำคัญมีความทนต่อสภาพพื้นที่แห้งแล้ง ทนโรคต่าง ๆ ได้ดี เหมาะกับการปลูกในภาคอีสานเป็นอย่างมาก เป็นพันธุ์ที่มีความต้องการน้ำน้อย

เหมาะกับที่นาเป็นทีดอน เป็นดินปนทรายเป็นส่วนใหญ่ ผลผลิตที่ได้ในปีนี้ประมาณ 90 ถังของพื้นที่ปลูกประมาณ 1 ไร่ เก็บไว้ทำพันธุ์ประมาณ 1 กระสอบ เป็นข้าวที่มีความชอบในการดำถั่ว เพราะเป็นข้าวที่แตกกอที่ค่อนข้างไม่ดีเท่าที่ควร แต่มีลักษณะของการจับของเมล็ดค่อนข้างดีมาก

ข้อเสีย เมล็ดค่อนข้างเบา และไม่เป็นที่นิยมในท้องตลาดเมื่อนำไปขาย มีโรคที่เกิด กอเน่า และหนอนกอเป็นส่วนใหญ่

พ่อเอี่ยม ขุนพิณ มีข้าวอีตมขาว พันธุ์ข้าวเหนียว เป็นข้าวโบราณมาก ได้มาจากสมัยพ่อ-แม่ จำไม่ได้ว่าเริ่มปลูกตั้งแต่เมื่อไหร่ เพราะตั้งแต่เกิดมาก็เห็นพ่อแม่ปลูกอยู่ ปัจจุบันก็ยังเก็บไว้ในยุ้ง (เล้า) อย่างดี ยังคงปลูกไว้เพราะกลัวมันสูญพันธุ์ไป มีการแยกข้าวปลูกกับข้าวกินอย่างชัดเจน

ลักษณะประจำพันธุ์ เป็นข้าวที่เกิดในดินทาม(ดินเหนียวในที่ลุ่ม)ได้ดี เปลือกเมล็ดจะบางและเมล็ดอ้วนดี ผลผลิตมีความสม่ำเสมอในการเก็บเกี่ยว ชาวบ้านชอบนำไปทำข้าวเม่าได้ดี ถ้านำไปทำเหล้าสาโทจะมีรสชาติดีมาก

การเพาะปลูกแบบดำ หรือหว่านก็ได้ ข้าวชนิดนี้มีความชอบปลูกแบบดินทาม จะมีปริมาณแตกกอที่ดี โดยเฉพาะมีตมเล็กน้อย พื้นที่ที่ใช้หว่านในปีนี้ ประมาณ 2 งาน ได้ข้าวในปริมาณ 15 ถัง เก็บไว้ทำพันธุ์ทั้งหมดเพราะมีการแยกและคัดพันธุ์ไว้เป็นอย่างดี

ข้อเสีย เป็นข้าวที่เกี่ยวค่อนข้างจะยาก เพราะเป็นข้าวเบาต้องรีบเกี่ยว โรคที่เกิดส่วนมากจะเป็นหนอนกอ แต่ไม่ถึงกับจะระบาดรุนแรง เพราะได้ผลผลิตในปริมาณที่ดีในทุก ปี และเป็นข้าวที่มีความทนต่อโรคด้วย

9. ชุมชนกับการรักษาป่าผืนสุดท้าย

ป่าโคกใหญ่ เริ่มถูกรุกรานเมื่อทางราชการประกาศให้ป่าโคกใหญ่เป็นพื้นที่สาธารณะ "เปิดป่า" ให้ชาวบ้านเข้าไปจับจองพื้นที่ปลูกพืชไร่ ปอ มันสำปะหลัง ตามนโยบายการส่งเสริมการปลูก "พืชพาณิชย์" ในปี พ.ศ. 2504 และ 2508 พื้นที่ป่า 3,588 ไร่ ถูกราษฎร 243 ครอบครัวหักร้างทางพงจับของพื้นที่ทำมาหากิน อีกทั้งนายทุนที่เข้ามากว้านซื้อที่ปลูกอ้อย ยูคาลิปตัส และสาเหตุสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่ทำให้ผืนป่าโคกใหญ่ถูกบุกรุกทำลายเป็นบริเวณกว้างขวาง คือ การลักลอบตัดไม้เพื่อทำฟืนส่งโรงงานต้มเกลือสินเธาว์ในเขต อ.บรบือ อ. วาปีปทุม และ อ. นาหว้า ตั้งแต่ปี 2522

เป็นต้นมา ซึ่งผลของการทำเกลือทำให้เกิดการแพร่กระจายของเกลือสู่แนวข้าวเสียหายนับล้านไร่ ระบบนิเวศเสียถูกทำลาย

ในปี พ.ศ. 2532-2533 ชาวบ้านในอำเภอบรบือและอำเภอกุฉินารายณ์ จึงรวมตัวคัดค้านการทำเกลือ ชาวบ้านหนองโง้งเป็นหมู่บ้านหนึ่งที่เข้าร่วมเรียกร้องในครั้งนั้น จนในที่สุดรัฐบาลได้ประกาศยกเลิกให้ยุติการทำเกลือในเขตจังหวัดมหาสารคาม

ต่อมาพจนานุกรมเรื่อง ยางเคื่อ ซึ่งปัจจุบันเป็นประธานคณะกรรมการป่าโคกใหญ่ ก็ได้้นำการต่อสู้อีกครั้งหนึ่ง เพื่อขัดขวางการบุกรุกทำลายป่าโคกใหญ่ ของชาวบ้านและนายทุนที่ต้องการครอบครองที่ดินทำกิน จนกระทั่งถูกดำเนินคดีในข้อหาหมิ่นประมาท ในปี พ.ศ. 2534 ซึ่งพจนานุกรมเรื่อง ต้องต่อสู้ทั้งเรื่องคดีและการปกป้องทรัพยากรป่าชุมชน โดยมีชาวบ้านหนองโง้งและองค์กรพันธมิตรต่าง ๆ คอยหนุนเสริม จนกระทั่งศาลสั่งยกฟ้อง ความขัดแย้งครั้งนั้นกระตุ้นจิตสำนึกชาวบ้านให้เห็นความสำคัญของป่ามากขึ้น เข้าใจถึงผลกระทบที่จะเกิดขึ้นหากผืนป่าถูกทำลาย ชาวบ้านบอกว่า "ป่าเป็นเหมือนพ่อแม่ของเรา เราต้องรักษาไว้ให้ลูกหลาน เหมือนที่บรรพบุรุษของเรารักษาไว้ให้เรา ถ้าเรารักษาไว้ไม่ได้ ก็เหมือนทรยศต่อบรรพบุรุษ ป่าเป็นชีวิตของชาวบ้าน ป่าเป็นตู้กับข้าวให้เราเปิดหาอาหารได้ทุกฤดู ถ้าขาดป่าเราก็ตาย"

การรวมตัวเริ่มชัดเจนจริงจังมากขึ้นในปี พ.ศ. 2535 มีการประชุมผู้นำ 14 หมู่บ้าน 5 ตำบลรอบผืนป่า ร่วมกันกำหนดกฎกติกาป่าชุมชนที่ไม่ขัดกับวัฒนธรรม ประเพณีในท้องถิ่น ตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนโคกใหญ่ ในปีเดียวกันนี้เองผู้นำชุมชนและชาวบ้านมีโอกาสดูงานการจัดการป่าชุมชนในพื้นที่ต่าง ๆ ความรู้ที่ได้รับถูกนำมาประยุกต์ใช้เป็นแนวทางการจัดการป่าชุมชนโคกใหญ่ มีการปรับปรุงการตั้งคณะกรรมการเครือข่ายอนุรักษ์ป่าชุมชนโคกใหญ่ ในปี พ.ศ. 2536 และปรับปรุงกฎระเบียบป่าชุมชนให้ชัดเจน พร้อมทั้งประกาศให้ชุมชน หน่วยงานราชการ ทราบโดยทั่วกันในปี พ.ศ. 2537 กระทั่งในปี พ.ศ. 2540 สามารถขยายเครือข่ายแผ่กว้างออกไปเป็น 20 หมู่บ้าน 5 ตำบลรอบผืนป่า ประกอบด้วยตำบลดลใหญ่ 3 หมู่บ้าน ตำบลหนองแสง 5 หมู่บ้าน ตำบลแคน 8 หมู่บ้าน ตำบลโคกสีทองกลาง 2 หมู่บ้าน และตำบลบ้านหวาย 2 หมู่บ้าน

จังหวัดมหาสารคาม เป็นจังหวัดที่มีภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นที่ราบ ไม่มีภูเขา ทำให้เป็นจังหวัดที่มีป่าไม้น้อยที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีพื้นที่ป่าไม้เพียง 8,250 ไร่ ไม่ถึง 1 เปอร์เซ็นต์ (0.24%) ของพื้นที่รวมทั้งหมด (สำนักงานป่าไม้จังหวัดมหาสารคาม ปี พ.ศ. 2536) และผืนป่าสมบูรณ์ที่เหลืออยู่ราวครึ่งหนึ่งคือ "ป่าโคกใหญ่" ที่มีพื้นที่ถึง 4,266 ไร่ ครอบคลุมพื้นที่ 5 ตำบล 20 หมู่บ้าน นับเป็นป่าสมบูรณ์ผืนใหญ่ผืนสุดท้ายของมหาสารคาม

10. ความเกื้อกูลของป่ากับวิถีชุมชนรอบป่า

ป่าเล็กป่าน้อยที่ร้อยเรียงถักทอเข้าด้วยกัน กลายเป็นป่าผืนใหญ่อยู่บนเนินสูง หรือ "โคก" เป็นที่มาของชื่อ "ป่าโคกใหญ่" เป็นป่าเต็งรังที่มีไม้เรือนยอด 3 ชั้น ตั้งแต่ไม้ขนาดใหญ่และขนาด

กลาง เช่น ไม้พลวง ไม้ชาด ไม้เต้ ไม้ประดู่ ไม้พอก ไม้ยาง ไม้ะราง จนถึงไม้คลุมดิน ซึ่งเป็นลูกไม้ของต้นไม้ต่าง ๆ รวมทั้งหญ้าและเครือไม้ เครือมันต่าง ๆ พืชพรรณที่ซ้อนทับเกาะเกี่ยวกันหลายชั้นสร้างให้ป่าโคกใหญ่อุดมสมบูรณ์เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่านานาชนิด กระแสน้ำจากผืนป่าไหลผ่านร่องน้ำ ลำห้วย หลายสาย ลงสู่ลำห้วยเสียว และท้องทุ่งนารอบ ๆ ประมาณ 8,800 ไร่ ช่วยลดการแพร่กระจายของดินเค็มนับหมื่นไร่ ตะกอนจากใบไม้ที่ร่วงหล่นทับถมกลายเป็นปุ๋ยธรรมชาติแหล่งใหญ่ ที่ถูกน้ำฝนชะล้างลงสู่ที่นาชาวบ้านทำให้ผืนนาอุดมสมบูรณ์ และไหลลงสู่แหล่งน้ำกลายเป็นแหล่งอาหารชั้นดีของสัตว์น้ำนานาชนิด ผืนป่าที่กว้างใหญ่เป็นที่อยู่อาศัยและแหล่งอาหารของแมลงศัตรูพืช ทำให้แมลงไม่มารบกวนพืชผลทางเกษตรของชาวบ้าน ป่าแห่งนี้จึงเป็นดังโรงกลั่นน้ำ โรงงานผลิตปุ๋ยของชุมชน

เหนืออื่นใด ป่าผืนนี้ คือ ป่าที่ให้ชีวิตแก่ชาวบ้าน 20 หมู่บ้านที่อยู่รอบผืนป่า เป็นคลังอาหารคลังยา ขนาดมหึมา ผลิตอาหารธรรมชาติ จากเห็ด มัน หน่อไม้ พืชผัก ผลไม้ สัตว์ต่าง ๆ แมลง นานาชนิด สมุนไพรรักษาโรค ไม้ใช้สอยสร้างบ้านเรือน ทำฟืน อุปกรณ์ เครื่องใช้ เปลือกไม้ย้อมสีเส้นไหม เส้นด้าย ฯลฯ ให้ผู้คนเข้ามาจับจ่ายใช้สอยตลอดทุกฤดูกาลโดยไม่ต้องเสียเงิน พื้นล่างป่าคือคอกปศุสัตว์ธรรมชาติที่มีหญ้าระบัดอ่อนนุ่มเป็นอาหารเลี้ยงวัว ควาย เป็นโรงเพาะชำพันธุ์กล้าไม้ธรรมชาติให้ชาวบ้านนำไปปลูกตามบ้านเรือน ฯลฯ พวกเขารู้ว่าคุณค่าของป่ามีมากมายเพียงใด หากเปรียบเทียบกับเป็นตัวแทนเงินคงมีจำนวนมหาศาล

คนเราต้องอาศัยป่าตลอดชีวิตตั้งแต่เกิดจนตาย ยามคลอดอาศัยต้นไม้ทำฟืนอยู่ไฟ สมุนไพรช่วยให้มีน้ำนมมากขึ้น เมื่อลูกเริ่มโต แม่ก็เข้าป่าเก็บผัก ผลไม้ หา สัตว์ แมลง ในป่ามาเลี้ยงลูก เมื่อลูกโตครบขวบต้องใช้ไม้ทำโรงเรือน ฟืนหุงต้มอาหาร แต่งงานก็ได้ไม้ล้มขอนนอนไพร จากป่าสร้างบ้านเรือน แก่ตัวลงเมื่อเจ็บไข้ได้สมุนไพรจากป่ารักษา เมื่อถึงวาระสุดท้ายของชีวิตได้อาศัยไม้จากป่าสร้างโรงเรือนจัดงาน ฟืนหุงอาหาร และเผาศพ จนกระทั่งสร้างเจดีย์เพื่อบรรจุกระดูก

11. ผืนป่ากับภูมิปัญญาเหล่าสาโท

พ่อประสงค์ อุทัยประดิษฐ์ บ้านโคกกลาง ตำบลแคน รองประธานคณะกรรมการป่าโคกใหญ่ บอกว่า ภูมิปัญญาอีสานที่มีอยู่และพึ่งพาทรัพยากรจากป่าหลายอย่าง รัฐเองมีส่วนอย่างมากที่ทำให้สูญหายไป กรณีการออก พรบ.สุราในปี 2480 ก็ได้ทำให้ เหล้าท้องถิ่น ทั้งเหล่าสาโท และเหล้ากลั่น ต้องกลายเป็น “เหล้าเถื่อน”

เหล้าท้องถิ่น เป็นภูมิปัญญาที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนอีสาน และเป็นส่วนประกอบในประเพณี วัฒนธรรม ได้แก่ ฮีต 12 ครอง 14 และพิธีกรรมต่าง ๆ การทำบุญสู่ขวัญ เป็นต้น

พ่อประสงค์ บอกว่า ความจริงการทำเหล้าสาโท ไม่น่าจะผิดกฎหมายเพราะ แป้งเราก็ทำเอง ข้าวก็เราหาเอง และไม่ได้ทำขายหรือเป็นสินค้า การเรียนรู้และสืบทอดภูมิปัญญาการทำแป้งเหล้าสาโท ก็เรียนมาจากบรรพบุรุษ

ส่วนประกอบสำคัญของ “ลูกแป้ง” คือ สมุนไพรที่เป็นเครื่องสวน ซึ่งสามารถหาได้จากในป่า โดกใหญ่ จำนวน 16 ชนิด ได้แก่ รากหญ้านาง เถาพลู รากกันครก รากต้องแล้ง รากสมัดน้อย รากคิงไฟนกคุ้ม รากหมาน้อย รากนมสาว หัวก้อมก้อยลวดขอนแก่น หัวข่า หัวกระเทียม หัวทองสมุทร เปลือกนางหวาน เปลือกปี่เป็ดแดง ต้นข่าไก่ดำ(ปีกไก่ดำ) เมล็ดพริกไทย นอกนั้นจะมีเครื่องโขยที่บดแล้ว หรือที่ร้านขายยาเรียกว่า ยาร้อน รวมทั้งการนำเหล้ากลั่นขวดแรกมาเป็นหัวเชื้อ โดยแป้งข้าวนั้นใช้ทั้งข้าวเจ้าและข้าวเหนียวอย่างละเท่าๆกัน

ตารางแสดงองค์ประกอบของลูกแป้ง ของพ่อประสงค์ อุทัยประดิษฐ์

พืชที่ใช้	ธาตุ	คุณสมบัติ	วิธีการเตรียม
รากย่านาง	ดิน	ฟอกเลือด, ผิดสำแดง	สับเป็นชิ้นเล็กๆ
เถาพลู (พลูกินหมาก)	ดิน, ไฟ	-	" "
รากกันครก	ดิน, ลม	แก้ปวด	" "
รากต้องแล้ง	ดิน	แก้ปวดท้อง	" "
รากสมัดส่องฟ้า(สมัดน้อย)	ไฟ	โรคผู้หญิง	" "
รากขิงไฟนกคุ้ม(โตไม่รู้ล้ม)	ไฟ	บำรุงกำลัง	" "
รากหมาน้อย	ดิน	-	" "
รากนมสาว	ดิน	บำรุงเลือดบำรุงน้ำนม	" "
หัวก้อมก้อยลวดขอนแก่น	ลม	แก้วิงเวียน	" "
หัวข่า	ไฟ	บำรุงเลือด	ผ่านเป็นชิ้นๆ
หัวกระเทียม	ไฟ	บำรุงหัวใจ	ทำให้ละเอียด
หัวทองสมุทร(ดอกไม้บูชา)	ลม	บำรุงกำลัง	บด , ทำให้ละเอียด
เปลือกนางหวาน(หรือแก่นก็ได้)	ดิน	บำรุงกำลัง	ผ่านเป็นชิ้น
เปลือกปี่เป็ดแดง	ไฟ	บำรุงเลือด	บด หรือตำ
ต้นปีกไก่ดำ หรือขาไก่ดำ	ดิน	-	บด หรือตำ
เมล็ดพริกไทย	ไฟ	บำรุงเลือด	บด หรือตำ

เมื่อเราผลิตลูกแป้ง ได้แล้ว ค่อยนำไปทำสาโท ข้าวเหนียว 5 ลิตร ทำสาโทได้ 1 ไห ใช้ลูกแป้ง 2 ก้อน หมักแป้งไว้ 3 คืนแล้วเติมน้ำไว้ 3 คืน ค่อยนำมาดื่ม หรือ นำไปกลั่น

พ่อประสงค์บอกว่า เหตุผลหลักที่คนโบราณต้องนำไปกลั่น เพราะเหล้ากลั่นสามารถ

เก็บไว้ได้นาน และนำไปทำพิธีกรรมต่าง ๆ มากมาย เช่น งานแต่งงาน ก็จะใช้เหล้า กำมิตฟาย(การประพรมด้วยน้ำเหล้า) ประเพณีบุญเบิกบ้าน (เดือน 6 วันพุธ ข้างขึ้น) จะมีการเลี้ยง “เหล้าไหไก่โต” (ไก่ที่เอาเครื่องในออกแล้วนำไปต้มทั้งตัว) หรือแม้กระทั่งการนำไปทำเป็น “ยาตองเหล้า” ดังนั้นเราจะต้องเร่งติดตามทวงถามเอาภูมิปัญญาเหล้าสาโทกลับมาให้ได้

พ่อบุญจันทร์ ประกอบสิม บ้านหนองโจ้ง ซึ่งชาวบ้านบอกว่าเป็นผู้ทำเหล้าสาโทร้อยที่สุกคนหนึ่ง กล่าวว่า ข้าวที่จะทำสาโทนั้น หากเป็นข้าวพื้นบ้านจะดีที่สุด เพราะจะมีความหอม ความหวานมากกว่า รสชาติจะดีทีเดียว เช่น ข้าวขี้ตมขาว ข้าวกำ เป็นต้น หากไม่มีจริง ๆ ก็สามารถใช้ข้าวพันธุ์ที่เกษตรกรส่งเสริมก็ได้ แต่ต้องเป็นข้าวเก่า(เก็บเกี่ยวแล้วอย่างน้อย 6 เดือนขึ้นไป)

12. กิจกรรมฟื้นฟูผืนป่า เพื่อฟื้นฟูคุณภาพชีวิตชุมชน

ความเข้าใจระบบนิเวศอย่างลึกซึ้งของชุมชนสะท้อนผ่านแนวทางการจัดการ “ป่า 3 ชั้น” สามารถจำแนกพื้นที่การใช้ประโยชน์ได้อย่างเหมาะสม กล่าวคือ ชั้นที่ 1 เป็นเขต “ป่าชุมชน” ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าสาธารณะด้านในสุดของผืนป่า มีสภาพเหมือน “ไข่ม้วน” วงใหญ่ มีเนื้อที่ 4,266 ไร่ ถัดจากเขตป่าชุมชน คือ “เขตป่ากันชน” หรือพื้นที่ป่าบริเวณหัวไร่ปลายนาของชาวบ้าน พื้นที่รวม 3,588 ไร่ สภาพป่ายังสมบูรณ์มีต้นไม้ขนาดกลางและขนาดเล็กอยู่มาก ถือเป็นแนวกันชนหรือ “ไข่ม้วนชั้นใน” ส่วนชั้นนอกสุด คือ “เขตพื้นที่นา” เป็นพื้นที่ที่อยู่รอบนอกสุด เป็น “ไข่ม้วนชั้นนอก” ที่แผ่กว้าง

คณะกรรมการเครือข่ายฯ จึงพยายามหาแนวทางอนุรักษ์ป่าไม้อย่างยั่งยืน ด้วยการส่งเสริมให้ชาวบ้านมีอาชีพเสริมเป็นทางเลือก เพื่อให้มีรายได้เพิ่มขึ้น ไม่ต้องบุกรุกป่า กิจกรรมเหล่านี้ได้รับงบประมาณสนับสนุนจากกรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี จำนวน 5,463,162 บาท ในปี พ.ศ. 2539 และจากกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน (SIF) จำนวน 412,000 บาท ในปี พ.ศ. 2542 เงินทุนเหล่านี้ถูกนำมาสร้างกิจกรรมต่าง ๆ แก่ชุมชนในเครือข่ายทั้งการอนุรักษ์และฟื้นฟูสภาพป่า เช่น แปลงวิจัยการปลูกพันธุ์ไม้พื้นเมืองโดยชาวบ้านเป็นผู้ริเริ่มเก็บรวบรวมข้อมูล การปลูกป่าด้วยพันธุ์ไม้พื้นเมือง ปลูกไม้ใช้สอย ไม้ผลตามหัวไร่ปลายนา จัดผ้าป่าพันธุ์ไม้ กองทุนการส่งเสริมการทำวนเกษตร การจัดค่ายเยาวชนศึกษามรดกชาติ การบวชป่าและทำบุญสืบชะตาป่า การรณรงค์เผยแพร่สร้างความรู้ ความเข้าใจแก่ชุมชนที่อยู่รอบผืนป่า และหน่วยงานต่าง ๆ ผ่านสื่อต่าง ๆ เช่น หมอล่า เอกสารแผ่นพับ สิ่งพิมพ์ การเข้าร่วมนิทรรศการในงานสิ่งแวดล้อม เป็นต้น ตลอดจนกิจกรรมฟื้นฟูคุณภาพชีวิตของชาวบ้านส่งเสริมให้ชาวบ้านมีอาชีพทางเลือก การทำระบบเกษตรที่มีประสิทธิภาพไม่ต้องใช้พื้นที่มาก เช่น การทำเกษตรผสมผสาน และปศุสัตว์ในพื้นที่ลุ่ม ส่วนพื้นที่ดอนหรือโคกส่งเสริมการทำวนเกษตรโดยพาชาวบ้านไปอบรม ศึกษาดูงานในพื้นที่ต่าง ๆ เพื่อเพิ่มพูนความรู้และประสบการณ์ โดยมีเงินทุนสนับสนุนจากกองทุนต่าง ๆ

ที่จัดขึ้น เช่น กองทุนออมทรัพย์ เป็นต้น คุณภาพชีวิตและจิตสำนึกของชาวบ้านมีมากขึ้น พร้อมกับ
ผืนป่าที่กำลังฟื้นตัวมากขึ้นจากความบอบช้ำในอดีต.....

13. ความสำเร็จและยั่งยืนของชุมชน

ในปัจจุบันบ้านหนองโง้ง นำโดยพ่อบุญเรือง ยางเครือ ได้ร่วมกับชุมชนอื่นๆเป็นเครือข่าย
ขนาดใหญ่รอบผืนป่า 20 หมู่บ้าน 5 ตำบล มีโครงสร้างองค์กรที่ชัดเจน มีแผนงานและการดำเนินกิจ
กรรมต่อเนื่องทั้งการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่า และพัฒนาสู่กิจกรรมส่งเสริมคุณภาพชีวิตชาวบ้านในชุมชน
เป็นแหล่งศึกษา ดูงาน ค้นคว้า วิจัย ของประชาชน ชุมชน และหน่วยงานทั้งในประเทศและนอก
ประเทศ

ชุมชนต่างๆที่อยู่รายรอบ มีการพึ่งตนเองด้วยการสร้างกิจกรรมที่มาจากความคิดริเริ่มสร้าง
สรรค์ เช่นการจัดค่ายเยาวชนศึกษาธรรมชาติ แปลงวิจัยพันธุ์ไม้ การทำเกษตรผสมผสานและวน
เกษตร คนทุกกลุ่มเข้ามามีส่วนร่วมในการดูแลรักษาป่า และแสดงความคิดเห็นสามารถป้องกัน
รักษาผืนป่า 4,266 ไร่ จนมีความอุดมสมบูรณ์ทั้งพืชพรรณ สัตว์ป่า สมุนไพร เป็นแหล่งอาหาร
แหล่งน้ำ สำคัญ และยังสร้างเครือข่าย ไปสู่พื้นที่ป่าใกล้เคียงทั้งในจังหวัดมหาสารคามเพิ่มอีก 3 ป่า
ได้แก่ ป่าดงใหญ่ ป่าโคกหินลาด และป่าโคกหินขาว ซึ่งเป็นงานท้าทายในการหนุนเสริมเพื่อนมิตร

กรณีศึกษา บ้านโป่งน้อย

ต.คอนสาย อ.ตระการพืชผล จ.อุบลราชธานี

1. ข้อมูลทั่วไปของชุมชน

ปัจจุบันชุมชนบ้านมีประชากรทั้งสิ้น 102 ครัวเรือน จำนวน 845 คน ประกอบด้วย ชาย จำนวน 429 คน หญิง จำนวน 416 คน วัยเด็ก จำนวน 107 คน เยาวชน จำนวน 180 คน และวัยชรา จำนวน 60 คน ส่วนใหญ่เป็นคนเกิดที่นี่และนับถือศาสนาพุทธ

การศึกษา แบ่งออกได้ 4 ระดับ คือ ระดับประถมศึกษา จำนวน 130 คน ระดับมัธยมศึกษา จำนวน 1 คน ระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย จำนวน 5 คน ระดับอาชีวศึกษา จำนวน 1 คน

การถือครองที่ดิน มีที่ดินบ้านเรือน จำนวน 200 ไร่ เป็นที่สูง มีพื้นที่ทำการเกษตร จำนวน 2,400 ไร่ สภาพพื้นที่สูง และราบลุ่ม (ตามแต่ลักษณะของแปลงเกษตร) ดินเป็นดินร่วนปนทรายกว่า ร้อยละ 80 มีพื้นที่หัวไร่ปลายนาจำนวน 1,20 ไร่ เป็นที่ดอน มีสภาพป่าเต็งรัง และที่สาธารณประโยชน์ จำนวน 35 ไร่ ผู้ถือครองที่ดินต่ำสุดคือ 3-6 ไร่ จำนวน 2 คน และสูงสุดจำนวน 25-30 ไร่ จำนวน 50 คน โดยเฉลี่ยในชุมชนจะถือครองที่ดิน จำนวน 12-15 ไร่ และมีเอกสารสิทธิคือโฉนด 6 ครัวเรือน สปก. 100 ครัวเรือน ภบท.5 จำนวน 10 ครัวเรือน

การประกอบอาชีพ ได้แก่ คือ ทำนา จำนวน 102 ครัวเรือน ทำสวนผลไม้จำนวน 52 ทำผักสวนครัวจำนวน 50 ครัวเรือน และรับจ้างทั่วไปจำนวน 30 ครัวเรือน ฐานะทางเศรษฐกิจอยู่ในระดับปานกลางร้อยละ 90 ของจำนวนครัวเรือน ซึ่งมีรายได้เฉลี่ยจำนวน 10,000 บาท/ปี มีรายจ่ายจำนวน 10,000 บาท/ปี และเป็นหนี้กว่าร้อยละ 80 เฉลี่ยครอบครัวละ 20,000-30,000 บาท โดยกู้จากสหกรณ์การเกษตร และธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร ในอัตราดอกเบี้ยร้อยละ 11 บาท/ปี

ภายในหมู่บ้านมีปะปา บ่อน้ำบาดาล 3 บ่อ ชุมชนใช้ประโยชน์ในการอุปโภค และบริโภค แต่มีปัญหาคือไม่เพียงพอต่อความต้องการ และเครื่องชำรุดบ่อย

2. ป่าชุมชนและการจัดการป่าชุมชน

ป่าชุมชน เป็นป่าเต็งรัง มีเนื้อที่ 350 ไร่ ชาวบ้านสามารถเข้ามาใช้ประโยชน์ได้ โดยสมาชิกในชุมชนต้องเคารพกฎระเบียบที่ชุมชนเป็นผู้วางเอาไว้

กฎระเบียบป่าชุมชน

- 1.ห้ามบุกรุกแผ้วถางป่าชุมชน
- 2.ห้ามตัดไม้ทำลายป่าชุมชน
- 3.ห้ามจุดป่า เผาป่าชุมชน

4.ห้ามจับสัตว์ป่า ในเขตป่าชุมชน

5.หากผู้ใดฝ่าฝืนให้ดำเนินการคือ

- การบุกรุกแผ้วถาง มีโทษปรับตั้งแต่ 10,000 –30,000 บาท หรือทั้งปรับทั้งจำ
- ลักลอบตัดไม้ โทษปรับตามขนาดของไม้ ตั้งแต่ 3,000 –30,000 บาท หรือทั้งจำทั้งปรับ
- แผ้วถางป่าชุมชนมีโทษปรับ ตั้งแต่ 10,000 – 50,000 บาท
- จับสัตว์ในป่าชุมชนมีโทษปรับตั้งแต่ 1,000 – 5,000 บาท

6.หากใครพบเห็น การกระทำผิด ให้แจ้งต่อคณะกรรมการ จะได้รางวัลพอสมควร

การจัดการ / กิจกรรมในป่าชุมชน

นอกเหนือจากต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบแล้ว ชุมชนจะร่วมแรงร่วมใจกันจัดการและมีกิจกรรมที่ดำเนินการร่วมกันด้วย ดังนี้

- 1.จัดทำหลักแนวเขตป่าชุมชน
- 2.จัดทำป้ายแนวเขตป่าชุมชน และป้ายคำขวัญ
- 3.ปลูกป่าเสริม
- 4.จัดทำทางกันไฟ
- 4.จัดตั้งเวรยาม ตรวจ และดูแลรักษา

รับผิดชอบโดยคณะกรรมการป่าชุมชนโดยมี นายพรม มังพรมมา เป็นประธาน

3. องค์การและกิจกรรมในชุมชน

ชุมชนนี้มีการปกครองหมู่บ้าน ตามโครงสร้างการปกครองท้องถิ่น และมีบทบาทในการดูแลความสงบเรียบร้อยของชุมชน โดยมีนายสวาท สีหัมมา เป็นผู้ใหญ่บ้าน มีกิจกรรมดังนี้

1)กลุ่ม ธกส. : จัดตั้งเมื่อปี 2530 สนับสนุนการตั้งกลุ่มโดย ธกส. มีวัตถุประสงค์เพื่อจัดกลุ่มให้เป็นสมาชิก ปัจจุบันมีสมาชิกจำนวน 100 คน มีนายจวง พลแสน เป็นหัวหน้ากลุ่ม

2) กลุ่มสหกรณ์ : จัดตั้งเมื่อปี 2540 มีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นแหล่งกู้เงินทุนหมุนเวียน ปัจจุบันมีสมาชิกจำนวน 20 คน มีนายพุทธา งามจันทร์ เป็นประธาน

3) กลุ่มเกษตรผสมผสาน : จัดตั้งเมื่อปี 2535 สนับสนุนการตั้งกลุ่มโดยเจ้าหน้าที่จากศูนย์วิจัย มีวัตถุประสงค์เพื่อหนุนเสริมอาชีพของเกษตรกร (การเลี้ยงปลา) ปัจจุบันมีสมาชิกจำนวน 33 คน มีนายเหลี่ยม พลแสน เป็นประธาน

4) กลุ่มป่าชุมชน : จัดตั้งกลุ่มเมื่อปี 2536 มีวัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมการจัดการป่าของชุมชน และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ มีนายพรม มังพรมมา เป็นประธานกลุ่ม

5) กลุ่ม กขคจ. : จัดตั้งกลุ่มเมื่อปี 2540 เพื่อช่วยเหลือผู้ยากจนในหมู่บ้าน (สร้างแหล่งน้ำ) ปัจจุบันมีสมาชิก จำนวน 33 ราย มีมีนายพรหม มังพรมมา เป็นประธานกลุ่ม

4. ภูมิปัญญาพื้นบ้านกับการจัดการทรัพยากรชีวภาพของชุมชน

บรรพบุรุษอีสาน มีการเลือกทำเลที่มีความเหมาะสมของทรัพยากรธรรมชาติ แหล่งน้ำ ที่ดินทำกิน ที่ตั้งบ้านเรือน พื้นที่ป่าที่เอื้ออำนวยต่อการดำรงชีพอย่างพอเพียงของชุมชน สอดคล้องกับระบบนิเวศน์ และวัฒนธรรมดั้งเดิมของท้องถิ่น สามารถจำแนกการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างลงตัว ที่อยู่อาศัยและสวนหลังบ้านอยู่บนที่สูงหรือ "โนน" เพื่อป้องกันน้ำท่วมที่ลาดถดถลงไปสำหรับทำนา เพราะมีแหล่งน้ำธรรมชาติ ห้วย หนอง โคนหรือโนนต่อจากที่นา เป็นแหล่งไม้ใช้สอยและปลูกพืชสวนพืชไร่ไว้เป็นอาหารทำเครื่องใช้ไม้สอย เลี้ยงวัว ควาย ส่วนเขตป่าอยู่ห่างออกไป เป็นป่าส่วนกลางของชุมชนใช้สอยร่วมกัน มีป่าดอนปู่ตาเป็นป่าวัฒนธรรม เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับประกอบพิธีกรรมของชาวบ้าน สิ่งเหล่านี้ทำให้ชุมชนบ้านป่ามีชีวิตที่สงบสุขเรียบง่ายตลอดมา แต่เมื่อผืนป่าถูกทำลายจากผลของการพัฒนาประเทศชุมชนถูกริดรอนสิทธิในการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่น การรวมตัวต่อสู้ คัดค้านจึงเกิดขึ้น โดยมีผู้นำชุมชนที่เข้มแข็งทั้งหญิงและชายต่างมีหน้าที่ปกป้องรักษาผืนป่าไม่แตกต่างกัน

จากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ในหมู่บ้านบอกว่าหมู่บ้านโป่งน้อย เป็นชุมชนเก่าแก่กว่าร้อยปีอพยพมาจากบ้านคอนสาย ตั้งแต่หมู่บ้านอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2438 เมื่อเริ่มเข้ามาตั้งรกรากสภาพของผืนป่ากว้างใหญ่ที่ชื่อว่า "ป่าดงชุมคำ" แห่งนี้ เป็นป่าธรรมชาติอุดมสมบูรณ์ ต้นไม้มีขนาดใหญ่สามคนโอบ มีทั้งไม้ยาง ไม้ตะเคียน ไม้จิก (เต็ง) ไม้ฮ้าง (รัง) ไม้พะยอม ไม้ปาก ไม้สะแบง ไม้ประดู่ ไม้แดง ไม้ชาด ฯลฯ ชาวบ้านไม่อดอยากมีอาหารจากป่าตลอดปี ทั้งพืชผัก ผลไม้ป่า สัตว์ป่า แมลงนานาชนิด ยามเจ็บไข้ก็หาสมุนไพรจากป่า

ผืนป่าแห่งนี้เป็น "ป่าชีวิต" ของชาวบ้าน มีความหลากหลายของพืชพรรณ สัตว์ป่า สร้างอาหารให้ชาวบ้านได้อยู่กิน สายน้ำที่ไหลผ่านลำห้วยที่ ลำห้วยชุมคำ คือแหล่งน้ำธรรมชาติที่ได้อาศัยดื่มกินและทำนา ส่วนไม้ใช้สอยก็ได้จากป่าตามหัวไร่ปลายนาที่สืบทอดกันมาด้วยภูมิปัญญาและจิตสำนึกของบรรพบุรุษกันพื้นที่ป่าตามหัวไร่ปลายนาไว้บ้านละ10-20ไร่ กลายเป็นป่าอุดมสมบูรณ์ที่ลูกหลานได้ใช้สอยสืบต่อกันมาโดยไม่ต้องตัดไม้ในป่าใหญ่ของชุมชน

แม่ฤทธิ์ บุญประกอบ อายุ 57 ปี เป็นผู้นำสำคัญในการปกป้องรักษาทรัพยากรที่เข้มแข็งที่สุดคนหนึ่งสามีคือ พ่อแดง บุญประกอบ มีลูกชายหญิงด้วยกันถึง 9 คน ต้องทำงานหนักทั้งงานบ้านและช่วยทำนา แต่แม่ฤทธิ์ ไม่เคยย่อท้อ แม่ฤทธิ์ย้อนรำลึกถึงชีวิตที่ผูกพันกับผืนป่าให้ฟังด้วยความสุข ตั้งแต่เกิด จนจำความได้ มองไปทางไหนก็เห็นแต่สีเขียวชะอุ่มของท้องนาและผืนป่ารอบ ๆ หมู่บ้าน แม้ว่าจะกำพร้าพ่อแม่ ได้เรียนหนังสือเพียงแค่ชั้น ป. 4 ก็ต้องออกมาช่วยตายายทำนา เก็บของป่าขาย แต่การอาศัยอยู่กับตากับยาย ทำให้แม่ฤทธิ์ได้รับความรู้มากมายเกี่ยวกับ

สมุนไพรของป่า ในขณะที่พ่อแดงผู้เป็นสามี ก็มีภูมิปัญญาด้านการรักษาและเรียนธรรม ที่สืบทอดมาจากปู่ รู้จักตัวยารักษาสมุนไพรที่นำมาทำเป็นยา เช่น แก้วผัดสำแดง บวม เป็นต้น

แม่คุณ ก่อนทอน อายุ 72 ปี เป็นหมอส่องและเป็นหมอธรรม บอกว่าเรียนรู้อาชีพจากพี่ชาย คือพ่อใหญ่ผา วันทา ซึ่งการรักษาจะรักษาในส่วนของความเชื่อ เช่น ผีมาทำให้เจ็บป่วย หรือ การส่องเพื่อหาของหาย เป็นต้น วิธีการก็คือจะยกครู ยกอธิษฐานก่อน โดยมีขันดอกไม้พร้อมรูปเทียน (ขันธ 5) ซึ่งจะต้องหลับตาทำพิธี ก็จะสามารถบอกสิ่งต่างๆที่เป็นปัญหาได้ มีสิ่งที่จะต้องชำระได้แก่ มังลัง 10

พ่อคำ หม้อแก้ว อายุ 60 ปี เป็นหมอยาสมุนไพรในหลายโรค เช่น ประดง ผิดสำแดง โรคติดเชื่อ เป็นต้น ซึ่งเรียนจากพ่อใหญ่ทอง บ้านโพธิ์สนิม ต.ขามเปี้ย อ.ตระการพืชผล จ. อุบลราชธานี พ่อคำเล่าว่า การเก็บยาสมุนไพร ต้องเก็บวันอังคาร เมื่อมัดรวมกันแล้วจะทำการปลูก ยาให้ศักดิ์สิทธิ์อีกด้วย ยาหม้อใหญ่มีประมาณ 30 ชนิด ในปัจจุบันนี้ยังไม่มีผู้ใดมาเรียน คติคำสอนที่ยึดถือปฏิบัติ ได้แก่ การมีศีลจะ ไม่อ้อวตสรรพคุณยา และมีคุณธรรมกับผู้ป่วย พ่อคำยืนยันว่าการรักษาของหมอพื้นบ้านยังได้รับความเชื่อมั่นสูงเช่นเดิม แต่ค่านิยมของชาวบ้านก็ต้องหาย หันใจ และไม่ยุ่งยาก จึงไปหาหมอแผนปัจจุบัน เมื่อไม่หายค่อยกลับมาหมอพื้นบ้าน

พ่อไสว โคตรภา อายุ 57 ปี เป็นหมอตำลอมและเล่าเรื่อง “คณะขอมันเท็งคิลปี” ตั้งแต่ช่วง 30 ปีที่ผ่านมาแล้วปัจจุบันไม่ได้ดำเนินการเพราะไม่มีทุน พ่อไสว บอกว่า คนโบราณสอนผ่านกลอนสำ โดยเฉพาะกลอนพุทธทำนาย(ทำนายอนาคต) และได้เกิดเป็นสิ่งที่เกิดจริงแล้วหลายเรื่อง เช่น “มัสสิปงเขา เสาสิออกดอก” (ปง=งอก) มัสสิปงเขา นั่นคือ รถมอเตอร์ไซด์ เสาสิออกดอก หมายถึงเสาไฟฟ้า เป็นต้น ซึ่งมีอยู่จำนวนมากที่ยังไม่เกิดขึ้น แต่คนในปัจจุบันไม่ได้สนใจเรียนรู้และนำมาวิเคราะห์เชื่อมโยงกับปัญหาในยุคปัจจุบัน

พ่ออ้วน สำเกนง อายุ 67 ปี เป็นหมอมนต์ หมอเป่า ปัจจุบันยังคงรักษา พ่ออ้วนบอกว่าการเรียนรู้ประวัติศาสตร์ ควรจะเรียนจากหนังสือร้อยสัณห์ ซึ่งเป็นใบลานมีย่อยตามวัดเก่า เช่น วัดศรีอุดร บ้านคอนสาย เป็นต้น

การเป็นหมู่บ้านที่มีภูมิปัญญา มีแกนนำสำคัญและมีทรัพยากรหลายด้าน ส่งผลให้ทั้งตัวผู้นำและหมู่บ้านไปงน้อย เป็นแม่แบบสำหรับ ในเรื่องสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากร ตำนานดงชุมคำ

หลุมทรงกลมมนขนาดใหญ่บนลานหิน ต่อกับป่าเต็งรังในบริเวณวัดขุนคำเป็นลักษณะภูมิประเทศหนึ่งบนแนวภูเขาหินทรายในป่าดงชุมคำ และเป็นต้นกำเนิดของตำนานแห่งชื่อ “ดงชุมคำ” ผ่านท้าวพัฒนามคนทุกข์ยากจากเมืองเป็นจาน (เมืองโคราช) เล่าต่อกันมาว่า เมื่อท้าวพัฒนามอายุ 7 ปี ได้เดินทางรอนแรมมากับมารดา เพื่อหาชุดมันแข่งในป่าใหญ่แห่งหนึ่ง เมื่อพบหลุมมันใหญ่จึงลงไปขุดแล้วมารดาอยู่ข้างบน ขณะนั้นนางยักษ์ขีนิได้ออกหากินผ่านมาเห็นมารดาของท้าวพัฒนามก็หวังจะกินเป็นอาหาร มารดาของท้าวพัฒนามตกใจกลัวจนวนร้องให้น้ำตาไหลนองลงไปถึงหลุมมัน